

УЎК: 372.811.512.133(075)
КБК 81.2 У36-922
М 32

SHARTLI BELGILAR:

— savollar va topshiriqlar

— bilib oling

— eslab qoling

— iqtidorli o'quvchilar uchun

**Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari
hisobidan ijara uchun chop etildi.**

Ushbu nashrga doir barcha huquqlar muhofaza qilinadi va nashriyotga tegishlidir. Undagi matn va rasmlarni nashriyot rozilgisiz to'liq yoki qisman ko'chirib bosish taqiqlanadi.

ISBN 978-9943-4306-5-5

© «TASVIR» NASHRIYOT UYI, 2010, 2014

KIRISH

Aziz o'quvchilar!

Shu kungacha Sizlar «Ona tili» fanining fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis bo'limlari bo'yicha izchil ma'lumot oldingiz.

Fonetika bo'limida tovush va harf, ularning o'zaro munosabati, so'z tarkibida yonma-yon kelgan tovushlarning bir-biriga ta'siri, talaffuzi va imlosi, leksikologiya bo'limida so'zlarning ma'nolari, bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar, ma'nodosh, shakldosh va zid ma'noli so'zlar, iboralar, morfologiya bo'limida so'zning shakllari, so'z turkumlari, sintaksis bo'limida so'zlarni bir-biriga to'g'ri bog'lash va gap tuzish qoidalari bilan tanishdingiz. Gaplarning tuzilishiga ko'ra sodda va qo'shma gaplarga bo'linishi haqida ma'lumot oldingiz va sodda gapning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritdingiz.

IX sinfdagi sintaksisni o'rganishda davom etasiz. Unda sodda gap bilan qo'shma gapning farqi, qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalar, qo'shma gapning turlari, bir fikrni qo'shma gapning turli ko'rinishlari bilan ifodalash mumkinligi, ularda tinish belgilarining ishlatilishi bo'yicha bilimga ega bo'lasiz.

Ona tilimizning keng imkoniyatlarini o'rganishda Sizga omad yor bo'lsin!

AYTGIL, DO'STIM,
NIMA QILDIK VATAN UCHUN?

Boshing egib, ta'zim ayla, shukrona ayt,
Seni guldek erkalagan chaman uchun.
Osmonlarda yurgan bo'lsang, tuproqqa qayt,
Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?

Ko'zi qora, yuragi oq shu el uchun,
Tuproq uchun, shu yurt uchun, chaman uchun.
Ulug' inson boshlab bergan shu yo'l uchun,
Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?

Eldan ketib el bo'lganni kim biladi?
Don axtargan go'shtxo'rlarga yem bo'ladi.
Dil qonasa, ona tuproq em bo'ladi,
Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?

Qachongacha qorning o'ylab o'tadirsan?
Qachongacha ko'kdan chalpak kutadirsan?

Axir, Vatan bitta, sen ham bittadirsan!
Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?

Buncha bino qo'yma zarrin choponlarga,
Saratonda yaproq bo'lgin dehqonlarga.
Suyangani tayoq bo'lgin cho'ponlarga,
Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?

Hech kimdan kam emassan, kam bo'lmagaysan,
Yerda qolsang, oftob bo'lib kulmagaysan,
Qachon belni mahkam tortib bog'lagaysan?
Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?

Shu soylarda suvlar urgil yuzingga sen,
Bir bor nazar solgin bosgan izingga sen,
Shu savolni berib ko'rgin o'zingga sen,
Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?

(Iqbol Mirzo)

1-dars

DUNYO TILLARI VA O'ZBEK TILI

1-topshiriq. She'rni o'qing. Mazmunini so'zlab bering.

2-topshiriq. Vatanimiz ravnaqi uchun, mustaqilligimizni mustahkamlash uchun nimalar qilmoqchiligingizni ayting.

3-topshiriq. Matnni o'qing.

Mustaqillik sharofati bilan respublikamiz dunyoning barcha mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqa qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Respublikamiz fuqarolari turli mamlakatlarda bo'lib, o'rganib-o'rgatib qaytmoqdalar. Agar siz Toshkentdan poyezdga o'tirib, Moskva va u orqali Parijga safar qilsangiz, yo'lingizda qozoq, tatar, boshqird, rus, belorus, fransuz tiligari tillardagi gaplarni eshitasiz.

Bu jarayonda ularning ayrimlari ona tilingizga qaysi bir jihati bilan yaqin, shu bilan birga nimasi bilandir farqli ekanligi, ayrimlarining esa tamomila

boshqa, ona tilingizga o'xshamasligining guvohi bo'lasiz. Bir-biriga yaqin, umumiy jihatlari ko'p bo'lgan tillar qarindosh; bir-biridan uzoq, umumiy jihatlari bo'lmagan tillar qarindosh bo'lmagan tillar hisoblanadi. Hozirgi kunda yer yuzida mavjud bo'lgan 7000 ga yaqin til **hind-yevropa, turkiy, xom-som, xitoy-tibet** singari bir necha til oilalariga bo'linadi. Masalan, o'zbek, turk, turkman, qirg'iz, qozoq, tatar, uyg'ur, boshqird, ozarbayjon, qaraim, qoraqalpoq, bolqor singari tillar bir oilaga mansub bo'lib, ular **turkiy tillar oilasi** nomi bilan yuritiladi. Qarindosh kishilar bir ajdoddan tarqalgani kabi, qarindosh tillar ham bir ajdod tilidan kelib chiqqandir.

Ko'rinib turibdiki, o'zbek tili dunyo tillari tizimida turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, O'zbekiston Respublikasining Davlat tili sifatida erkin rivojlanib, o'sib bormoqda.

1-mashq. Gaplarni o'qing, tilning inson hayotida tutgan o'rni haqida suhbatlashing.

1. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili — bu millatning ruhidir. O'z tilini yo'qotgan har qanday millat o'zligidan judo bo'lishi muqarrar. (*I. Karimov*)
2. Ko'ngil maxzanining qulfi til va ul maxzanning kalitin so'z bil. (*Alisher Navoiy*)
3. Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur. (*Abdulla Avloniy*)
4. O'z Vataningga bo'lgan muhabbatningni o'z tilingga muhabbatingsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. (*K. Paustovskiy*)
5. Din, tibbiyot, tarix, huquq va astronomiya sohalarida Amir Temur o'ta biluvchan edi. Ko'p o'qigan, Osiyoning eng unumli uch (turkiy, arabiy, forsiy) tilini juda mukammal bilgan hukmdor edi. (*Alfons de Lamartin*)

2-mashq. Matnni ko'chiring, so'zning qudrati haqida fikrlashing.

So'z benihoya qudratli narsa. Uni o'z o'rnida ishlata bilish uchun farosat, malaka va ziyraklik zarur. «Qobusnoma»da shunday bir hikoyat bor: Xalifa Xorun ar-Rashid tush ko'radi. Tushida barcha tishlari to'kilib ketgan emish. Xalifa tushni ta'bir qiluvchidan tushining ma'nosini so'raydi. U shunday deydi: «Sendan oldin barcha yaqinlaring, qarindosh-urug'laring o'ladi. Sendan boshqa hech kim qolmaydi». Bu so'zni eshitgan Xorun ar-Rashid: «Sen mening yuzimga bunday qayg'uli so'zni aytding. Mening barcha qarindosh-

urug'larim o'lsa, so'ngra men qanday ishga yarayman-u, qanday yashayman?» — deydi darg'azab bo'lib va unga yuz darra urishni buyuradi. Keyin boshqa bir ta'birchini chaqirib, undan tushining ma'nosini so'raydi. U bunday deydi: «Sening umring barcha qarindoshlaring umridan uzun bo'ladi». Shunda Xorun ar-Rashid: «Barcha aqlning yo'li birdir va ikkala ta'birning negizi bir yerga boradi, ammo bu ibora bilan u iboraning orasida farq bag'oyat ko'pdir», — deydi va unga yuz tillo berishni buyuradi.

3-mashq. Alisher Navoiyning «Tilga ixtiyorsiz — elga e'tiborsiz» degan hikmatli so'zini sharhlab, kichik hikoya tuzing.

1. Dunyodagi qaysi tillarni bilasiz?
2. Til oilalari deganda nimani tushunasiz?
3. O'zbek tilining dunyo tillari tizimidagi o'рни haqida gapiring.

4-mashq. *Uyga vazifa.* «Ona tilim — jon-u dilim» mavzusida matn tuzing.

TAKRORLASH

SO‘Z BIRIKMASI BO‘YICHA O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

2-dars

1-topshiriq. Matnni o‘qing. Undagi gaplarni so‘z birikmalariga ajrating.

Do‘stlik qanchalar xilma-xil imtiyozlarni o‘zida jamlagan! Qayoqqa qaramang, u sizning xizmatigizda. U hamma joyda muhayyo. U hech vaqt joningizga tegmaydi. U hech qachon shunchaki kelmaydi. U muvaffaqiyatlarga yangicha mazmun baxsh etadi. U ko‘maklashganda har qanday omadsizliklar barham topadi. (Sitseron)

2-topshiriq. Ajratilgan birikmalarda tobe so‘zlarning hokim so‘zga bog‘lanish turlarini aniqlang.

5-mashq. Matnni o‘qing. Gaplarni so‘z birikmalariga ajrating. Tobe so‘zning hokim so‘zga qanday vosita yordamida bog‘lanayotganini va bog‘lanish turini aniqlang.

Oqshomdan boshlangay, odatda, tonglar,
Sukutdan uzilgay gulduros, bonglar.
Boshing bukma sira, xokisor banda,
Erta ruhing topgay oliy ohanglar.

(A. Oripov)

6-mashq. Gaplarni ko‘chiring, so‘z birikmalarini aniqlab, ularni izohlang.

1. Yoshlikda zahmat chekib ilm o‘rgansang, kasb-hunar egallasang, qariganda rohat topasan. (*Koshifiy*) 2. Bilimsiz kishining ko‘ngli xurofotga moyil bo‘ladi. (*Beruniy*) 3. Er kishiga zeb-u ziynat hikmat va donishdir. (*Alisher Navoiy*) 4. Ilm ibodatdan afzal. (*Hadis*) 5. Ilm asosiga qurilmagan ulug‘likning oxiri xorlikdir. (*Yusuf Xos Hojib*)

7-mashq. Odob, axloq haqida to‘rtta gap tuzing. So‘z birikmalarini aniqlab, ularni boshqaruvli, moslashuvli, bitishuvli birikmalarga ajrating.

8-mashq. Matnni o'qing, so'z birikmalarini aniqlab, hokim so'zning tobe so'zga bog'lanish usullariga diqqat qiling.

Bir kishining bir necha o'g'illari bo'lib, ular tez-tez o'zaro nizo qilib turishardi. Bir kuni ota bir dasta cho'p yig'ib, mahkam qilib bog'ladi va o'g'illariga berib: «Qani, shu cho'plarni sindiringlar-chi!» — dedi. O'g'illar har qancha urinishmasin, uni sindira olmadilar. Shunda ota bog'langan cho'plarni yechdi va bir donadan o'g'illariga berdi hamda sindirishni buyurdi. O'g'illar cho'plarni osonlik bilan sindirib tashladilar. Shunda ota o'g'illariga qarab: «Hozir nimani ko'rgan bo'lsangiz, sizning ahvolingizga misol. Agar ittifoqda bo'lsangiz, sizni hech kim sindira olmaydi», — dedi.

(«Hikmatnoma» dan.)

9-mashq. Qaratuvchi-qaralmish munosabatini bildiruvchi so'z birikmalari tuzing. Undagi qaratuvchi va qaralmish shakllarining qo'llanilishini izohlang.

10-mashq. *Uyga vazifa.* «Men yozgi ta'tilni qanday o'tkazdim?» mavzusida hikoya yozing. Undagi so'z birikmalarini izohlang.

GAP BO'LAKLARI BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

1-topshiriq. Gap bo'laklari va ularning qanday turlarga bo'linishi haqida gapiring.

2-topshiriq. Gapning muhim belgisi nima ekanligini ayting. Gap tuzilishida kesimning o'rni haqida fikr yuriting.

11-mashq. Matnni o'qing, kesimlarni aniqlab, kesimlik shakllarini izohlang.

Amir sog'ayib, o'z vazifalarini o'tashga kirishgandan so'ng barcha tabiblarga mukofotlar berdi. Shunda Ibn Sino bilan Buxoro amiri Nuh ibn Mansur o'rtasida shunday muloqot bo'lib o'tdi:

— Siz, — dedi amir, — bizga yaxshi xizmat qildingiz. Buning evaziga qanday mukofot istaysiz? Agar xohlasangiz, Buxoroyi sharif yaqinidagi qishloqlardan ko'nglingiz tilaganini sizga in'om etaylik. Yoki shaharda ko'rkam bir imorat qurib beraylik. Agar oltin-kumush desangiz, bo'yingizga barobar sohamiz.

— Amir hazratlarining marhamatlaridan benihoya minnatdorman, — dedi yosh tabib. — Sizdan bir o'tinchim bor. Yashamoqqa tayin joyim bor, qilgan mehnatim evaziga kunim o'tib turibdi. Bo'yim barobar oltin-kumush

menga ortiqchadir, ammo, agar bir xazinangizdan to'la foydalanishga ruxsat bo'lsa, bu men uchun katta mukofot bo'lardi.

— Qaysi biridan? — qiziqib so'radi amir.

— Kutubxonadan, — dedi Ibn Sino.

(A. Qayumov)

12-mashq. Matnni o'qing, gaplarning egalarini aniqlang. Ega bilan undalmaning o'xshash va farqli tomonlarini ayting.

Bir kuni yozuvchilar do'konida Abdulla Qodiriyi uchratdim.

— Zarifaxon, asal bermoqdalar, lekin menga kerak emas, bog'imda asalari bor. Menga tegishli asalni siz oling,— dedilar.

Abdulla Qodiriy 20-yillardayoq xalq o'rtasida mashhur bo'lgan yozuvchi edi. U Oybekni astoydil hurmat qilar, shu tufayli o'z nasibasini bizga in'om etmoqchi bo'lgan edi. (Z. Saidnosirova)

✓ 13-mashq. Saxiylik haqida 4 ta gap tuzing. Ulardagi hol, to'ldiruvchi, aniqlovchilarni topib, sintaktik shakllarini tushuntiring.

14-mashq. Matnni o'qing, gap bo'laklarini aniqlab, ularga izoh bering.

Buyuk bir donishmand odamzodning nopok istaklari va tuban ehtiroslarini bir uyga qamab qo'yilgan uch maxluq: odam, to'ng'iz va arslonga o'xshatgan ekan. U odam deganda aql-idrokni, to'ng'iz deganda insonning chirkin istaklarini, arslon deganda esa qahr-u g'azabini nazarda tutibdi. Bu uch maxluqning qaysi biri zo'r chiqsa, qamalgan uyda o'sha ustunlik qilar emish. Bu qissadan hissa shuki, to'ng'iz bilan arslon, ya'ni tuban ehtiroslar qanchalik zo'r bo'lmasin, aql-idrok, baribir, yenggusidir. (O. Yoqubov)

15-mashq. Gaplarni ko'chiring, gap bo'laklarining tagiga chizing.

1. Odamlarsiz yashama, odamlar orasida bo'l, Odamlar aybini ko'rma, o'z aybingni ko'r. (Yusuf Xos Hojib) 2. Inson go'zalligining asosi uning chiroyli xulqidir. (Xurramiy) 3. Muloyimlik — rizq sari yetaklovchi kalit. (Muhammad Zehniy) 4. O'z gunohingni so'rab eldin o'tin, Nafrat o'ti ichra bo'lmasdin o'tin. (Anbar Otin) 5. Muruvvat birla jonni nisor et, Hamisha yaxshilikni shior et. (Sayqaliy)

16-mashq. Baytni yodlang, undagi g'oya to'g'risida bahslashing. Gap bo'laklarining qaysi so'z turkumlari orqali ifodalanyotganini ayting.

Har kishi el uchun tortsa agar ranj,

Oqibat muyassar bo'lar unga ganj. (Majididdin Xavofiy)

✓ 17-mashq. *Uyga vazifa.* Tildan o‘rinli foydalanish haqida to‘rtta maqol yozing. Gap bo‘laklarining ostiga chizing.

4-dars

UYUSHIQ VA AJRATILGAN BO‘LAKLAR BO‘YICHA O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

1-topshiriq. Uyushiq va ajratilgan bo‘laklar haqida gapiring.

2-topshiriq. Umumlashtiruvchi so‘zlar qatnashgan uyushiq bo‘lakli gaplarga misollar keltiring. Tinish belgilarining qo‘yilish sabablarini tushuntiring.

18-mashq. Matnni o‘qing. Uyushiq va ajratilgan bo‘laklarni toping. Qaysi bo‘laklar uyushib kelayotganini aniqlang.

Hamma ham do‘stlarini, yaqin kishilarini e‘zozlaydi, ularning ko‘p bo‘lishini istaydi. Ayniqsa, har bir odam o‘zining oqil, obro‘-e‘tiborli, iste‘dodli, sadoqatli do‘stlari — safdoshlari bilan faxrlanadi, ammo do‘stlik mezonini faqat shular bilan o‘lchanmaydi. Har bir odamning do‘stlari oldida burch va mas‘uliyatlari borki, ularni ado etolmasa, do‘stlari uning do‘stligini e‘tirof etmaydilar, tan olmaydilar. Har bir odam do‘stlaridan shu burch va mas‘uliyatlarini ado etishni talab qiladi. (*M. Mahmudov*)

19-mashq. Matnni o‘qing. Uyushiq bo‘laklar va umumlashtiruvchi so‘zlarni topib, tinish belgilarini izohlang. Qanday bo‘laklar uyushganini aytig va ularda sintaktik shakllarning qo‘llanilishi haqida fikr yuriting.

Istiqloq epkinlari iste‘dod chashmalarining ko‘zini ochayotir. Vatanning kun sayin obod bo‘layotgani, yangi yo‘llar, muhtasham inshootlar barpo etilayotgani yurtdoshlarimiz qalbiga faxr-iftixor baxsh etmoqda. Iste‘dodli shoirlar: Suvon Soqiy, Ismoil To‘xtamishov, Rustam Musurmon, Sharofat Ashurova, Rustam Ochil va boshqa ijodkorlar yangi-yangi she‘rlari bilan kitobxonlar qalbiga kirib bormoqdalar. (*U. Normatov*)

✓ 20-mashq. Uyushiq va ajratilgan bo‘laklar ishtirokida to‘rtta gap tuzing. Qanday gap bo‘laklari uyushib kelayotganini aytig.

21-mashq. Gaplarni ko‘chiring, uyushiq bo‘laklarni aniqlab, ularni izohlang.

Bizning ayollar hazrat Navoiyning kulliyotini tokchalarga terib qo‘yadilar, g‘avvos bo‘lib bu ummondan fikr gavharini teradilar. Fuzuliy, Bedil va Mashrab devonini yostiqlari ostiga qo‘yib uxlaydilar. Xirmon sayli, qovun sayli, gul bayrami, Mehrjon bayrami, Navro‘z shodiyonalari she‘rsiz, bahr-

u bayt va o'lanlarsiz o'tmagan. Piyolalar gardiga, belbog'lar, dastro'mollar hoshiyalariga mehr-muhabbat, saodat baytlarini yozganlar, kashta qilib tikkanlar. (*M. Alaviya*)

22-mashq. Gaplarni o'qing, ajratilgan va uyushiq bo'laklarni topib, izohlang. Ularda tinish belgilarining ishlatilishiga diqqat qiling.

1. O'zbekiston — ona diyor, bag'ri to'la hikmatdir. (*Sayyor*) 2. Turnalar arg'imchog'i g'ira-shira osmon ortiga — bulutlar bag'riga singiydi. (*X. Eshonqulov*) 3. Nabiram — Sayyora shu yerda tarbiyalanyapti. (*I. Ahrorov*) 4. Endi sizlar — aziz onalar, opa-singillar, yurt egalari, kelajak sohiblari yo'lchi yulduz, mayoq singari istiqbolimizni yoriting, aqlimizni peshlang, ongimizni boyiting. (*A. Muxtorov*) 5. Mehnati halol baholansa, yerning sohibi — dehqonning hech kimdan kami bo'lmaydi. (*S. Rajabov*) 6. Insonni ehtiros emas, uning buyuk bisoti — aqli, tafakkuri boshqarishi kerak. (*E. Vohidov*) 7. Xalqaro savdo yo'li — Buyuk Ipak yo'li Temur va Temuriylar davrida juda serqatnov bo'lgan. (*B. Ahmedov*)

23-mashq. Matnni o'qing, uyushiq bo'laklarni aniqlab, ularni izohlang.

1. Navoiy, Bobur, Mashrab singari jahonga mashhur shoirlar ruhi hamisha bizni insoniy kamolot sari chorlab turadi. 2. Ular o'zlarining eng nodir asarlarida do'stlikni, insonparvarlikni, mehr-muhabbatni ulug'laganlar. 3. O'zidan yaxshi xotirotd qoldirgan inson o'lgandan keyin ham izzat-ikromga, xotirlab turishga loyiq. 4. Farzandlarimizga til, kasb o'rgatishning payida bo'laylik. 5. Yigit-qizlarimiz O'zbekistonning, insoniyatning bolasi bo'lsa, hamma faxrlanadi. 6. Xalq ertangi kuni yaxshiroq bo'lishini istasa, birlashmog'i, uyushmog'i va haqiqat uchun kurashmog'i kerak.

(*E. Vohidov*)

24-mashq. Uyga vazifa. «Kitoblar olamida» mavzusida insho yozing. Unda ishlatilgan uyushiq va ajratilgan bo'laklarni aniqlang. Qanday bo'laklar uyushganini ayting.

UNDALMALI VA KIRISH SO'ZLI GAPLAR BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

5-dars

1-topshiriq. Undalma haqida bilganlaringizni so'zlab bering.

2-topshiriq. Kirish so'zlar va ularning ma'nolari haqida gapiring.

25-mashq. Matnni o'qing, undagi undalmalarni aniqlang. Egadan nima bilan farq qilishini ayting. Tinish belgilarining qo'yilish sabablarini izohlang.

Bu qasidam senga, xalqim,
 Oq sut-u tuz hurmati,
 Erkin o'g'lingman, qabul et,
 O'zbekim, jon o'zbekim.

(E.Vohidov)

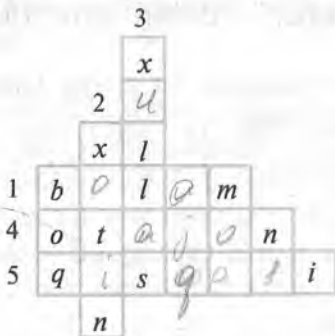
26-mashq. Matnni o'qing. Kirish so'zlarni aniqlang. Ularda ishlatilgan tinish belgilarining qo'yilish sababini izohlang.

1. Axir, oriyat o'zbekning vijdoni emasmi? (P. Qodirov) 2. Ayol kishiga, nivalo, ona deb qarasak, hammasi joy-joyiga tushadi. (O. Yoqubov) 3. Komila, nihoyat, tavakkaliga bir qovunni uzdi-da, hidlab olib chiqdi. (Oybek) 4. Umuman, odam bolasi tug'ilibdiki, nimanidir himoya qilib yashaydi. (A. Oripov) 5. Xullas, qars ikki qo'ldan chiqadi. (R. Ibrohimova) 6. Kuchli shovqin nafaqat katta yoshdagi kishilar, shuningdek, o'quvchilar faoliyatiga ham zarar keltiradi. (M. Saidov)

27-mashq. She'riy parchani o'qing. Undalma va kirish so'zlarni aniqlab, tinish belgilarining qo'yilishini tushuntiring. She'rdagi g'oya haqida gapiring.

Ona tilim, sen borsan, shaksiz,
 Bulbul kuyin she'rga solaman.
 Sen yo'qolgan kuning, shubhasiz,
 Men ham to'ti bo'lib qolaman. (A. Oripov)

28-mashq. Boshqotirmanni to'g'ri yechsangiz, gaplarda tushirib qoldirilgan undalma va kirish so'zlarni topasiz.

1. ... , Azizxon polvon ishlaydigan joyni ko'rsatib qo'ymaysanmi? — dedi Ummatali yalingandek. (*Said Ahmad*) 2. Sen charchading, ..., manavi tol tagida o'tirib tur, men o'g'lingni topib kelay. (*Said Ahmad*) 3. ... , rejadagi ishlarimizni bajarib bo'ldik. 4. ... , siz Aziz polvonning dadasimisiz? Darrov tanidim. (*Said Ahmad*) 5. ... , men kitobni o'qib bo'ldim.

29-mashq. Undalmalar va kirish so'zlarni toping, tinish belgilarining ishlatilishini izohlang.

1. Yurtim, dalalaring bebaho, tuprog'ing tabarruk. (*Tog'ay Murod*) 2. Kamol, Kamoljon, uxlab qoldingmi? Kel, o'g'lim, ovqating sovib qoldi. (*S. Abdullayeva*) 3. Bu vidolashuv, ayniqsa, Ulug'bekka qattiq ta'sir qildi. (*B. Ahmedov*) 4. O'zimning bulbulim, nega to'xtab qolding, bulbuljon? (*Yo'ldosh Sulaymon*) 5. Afsuski, hayotimizda o'zgarishlarga to'g'anoq bo'layotgan kimsalar hamon uchramoqda. (*E. Vohidov*) 6. Yaxshi, bolam, yaxshi! Ko'pning nazaridan qolma. (*Shuhrat*)

30-mashq. «Hech kimga bermaymiz O'zbekistonni» mavzusida kichik hikoya tuzing. Unda undalmalar va kirish so'zlardan foydalaning.

31-mashq. Matnni ko'chiring, kirish so'zlarni toping, ma'nolarini tushuntiring.

— Menga shu yer yoqadi. Maqtanyapti demang, cho'l yaxshi!

Haqiqatan, bu maqtanish emas, kelajakka dadil intilayotgan qalbning o'z hayotidan mamnunligi ifodasi, xolos.

—Yaqin yillarda bu tevarak-atrofdan o'zlashtirilmagan yer qolmaydi. Yaxshisi, yana keling, o'zingiz ko'rasiz, — dedi meni kuzatib qolarkan Tursunoy.

Quvonchlarimni, mehrimni yashirolmadim.

—Men sizlarni yaxshi ko'rib qoldim. Albatta, albatta, yana huzuringizga kelaman. Yana ko'rishguncha, — dedim sekin. (*M. Ulug'ova*)

32-mashq. *Uyga vazifa.* Do'stingizga xat yozing. Unda qanday undalma va kirish so'zlardan foydalanganingizni ayting.

QO'SHMA GAPLAR

6-dars

SODDA VA QO'SHMA GAPLAR

Topshiriq. Berilgan gaplarni ko'chiring. 1. *Jaloliddin Manguberdi mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashda jasorati tufayli buyuk vatanparvar va milliy qahramon sifatida Sharq-u G'arbda dong taratdi. (B. Ahmedov)*
2. *Quvonarlisi shundaki, Fitratning kitobi yangi milliy musiqashunosligimizga asos soldi. (R. Inog'omov)*

Bilib oling. Bitta kesimlik belgisiga, mazmuniy va ohang tugalligiga ega bo'lgan gap *sodda*, ikki yoki undan ortiq *sodda* gapning o'zaro grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topgan, ohang tugalligiga ega bo'lgan butunlik *qo'shma gap* sanaladi.

Eslab qoling. Gap uchun muhim belgi kesimlikdir. Kesimning nechtaligi gaplarni *sodda* va *qo'shma* gaplarga ajratishga asos bo'ladi. Masalan: *Men o'quvchiman* — *sodda* gap; *Olim bo'lsang, olam seniki* — *qo'shma* gap.

33-mashq. Matnni o'qing. Avval *sodda* gaplarni, so'ng *qo'shma* gaplarni ko'chiring. Ularning o'zaro farqini ayting.

Odam borki, fikr yuritish qobiliyatiga ega. *Mutafakkir* so'zining o'zagi ham fikrdir, lekin har bir fikr yurita oladigan kishiga nisbatan *mutafakkir* so'zini qo'llab bo'lmaydi. Yuksak, teran va atroflicha fikr yurita oladigan va ijtimoiy faoliyatidan el-yurtiga naf yetadigan siymolarnigina *mutafakkir* deyish mumkin. Amir Temur, Husayn Boyqaro va Bobur faoliyatida davlat tafakkuri ustunlik qilgan bo'lsa, Ulug'bek faoliyatida ilmiy tafakkur yetakchi edi.

(«*Vatan tuyg'usi*» kitobidan.)

34-mas'ala. O'zbekiston Prezidenti I. Karimovning «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asaridan olingan quyidagi parchani o'qing. Sodda va qo'shma gaplarni aniqlang. Parchada ifodalangan g'oya haqida so'zlang.

Barchamizga ma'lumki, inson o'zligini anglagani, nasl-nasabini chuqurroq bilgani sari yuragida Vatanga muhabbat tuyg'usi ildiz otib, ulg'aya boradi. Bu ildiz qancha teran bo'lsa, tug'ilib o'sgan yurtga muhabbat ham shu qadar yuksak bo'ladi...

Tarix haqiqati shuni ko'rsatadiki, tomirida milliy g'urur, Vatan ishqini jo'sh urgan odamgina buyuk ishlarga qodir bo'ladi. Biz shunday ma'naviy muhit yaratishimiz kerakki, yurtimizning har bir burchagida, barcha shahar va qishloqlarimiz qiyofasida Vatandan faxrlanish hissi ko'zimizni, qalbimizni yashnatib tursin.

Bu haqda gapirar ekanmiz, ayni vaqtda muhim bir masalaga alohida e'tibor qaratishimiz lozim. Yurtimizda yashayotgan har qaysi inson o'zini, eng avvalo, O'zbekiston fuqarosi deb, shundan keyingina muayyan bir hudud vakili, aytaylik, xorazmlik, samarqandlik yoki Farg'ona vodiysi farzandi deb his qilishi lozim. Tabiiyki, bu holat har birimiz mansub bo'lgan «mo'jaz vatan»ning, tug'ilib o'sgan shahar yoki qishloqning qadri va ahamiyatini aslo kamaytirmaydi. Biroq shuni esda tutish kerakki, haddan tashqari bo'rttirib yuborilgan mahalliy vatanparvarlik millatning, xalqning jipslashuviga xalaqit beradi.

35-mas'ala. Alisher Navoiy qalamiga mansub quyidagi hikmatli so'zlarni sodda va qo'shma gaplarga ajratib ko'chiring.

Tilingni o'z ixtiyoringda asra, so'zingni ehtiyot bilan so'zla. Vaqtida aytiladigan so'zni asrama, aytmas so'z tevaragiga yo'lama. Tiling bilan dilingni bir tut. So'zni tilingda pishitmaguncha, tilga olma. Nimaiki ko'nglingda bo'lsa, tilga kelturma. Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt. Dushman oz deb g'olil bo'lmaslik kerak, chunki ko'p o'tinni ozgina o't kuydiradi.

36-mas'ala. Gaplarni ko'chiring. Sodda va qo'shma gaplar o'rtasidagi farqni izohlang.

1. Haqiqiy do'stlarning sadoqati boshga ish tushganda bilinadi. (*Oybek*)
2. Odamlar siz bilan dardini yoki quvonchini o'rtoqlashsa, diqqat bilan tinglang. (*Deyl Karnegi*).
3. Odamning turli fe'l-atvorli do'stlari bo'ladi, hammasi bilan fe'liga, tabiatiga qarab, yaxshi muomala qilish zarur. (*M. Mahmudov*)
4. G'ayratlining yuragi qaynar, G'ayratsizning yuragi o'ynar. (*Maqol*)
5. Omon laganning tagini non surkab yalab turganda, ko'cha-ko'yni to'ldirib, ayqirib-chayqirib besh kishi kirib keldi. (*G'afur G'ulom*)

37-mashq. Bir fikrni birinchi guruh o'quvchilari sodda gap orqali, ikkinchi guruh o'quvchilari esa qo'shma gap orqali ifodalasin.

Namuna: *Men do'stimning kelganini eshitdim. // Men eshitdimki, do'stim kelibdi.*

1. Sodda gap deganda nimani tushunasiz?
2. Qo'shma gap deb qanday gaplarga aytiladi?
3. Kesimlik belgisi deganda nimani tushunasiz?
4. Sodda va qo'shma gaplar bir-biridan qanday farqlanadi?

38-mashq. *Uyga vazifa.* «Kim bo'lsam ekan?» mavzusida hikoya yozing. Unda qo'shma gaplardan foydalaning. Sodda va qo'shma gaplar o'rtasidagi farqni izohlang.

QO'SHMA GAP QISMLARI VA ULARNI BOG'LOVCHI VOSITALAR

7-dars

1-topshiriq. Quyida berilgan bo'sh o'rinlarga muvofiq keladigan gaplarni qo'yib ko'chiring. Qo'shma gap qismlarining qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'langanini ayting.

1) — va —

4) , shuning uchun

2) yo , — yo —

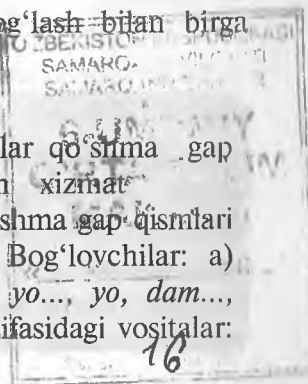
5) , chunki —

3) goh , — goh —

2-topshiriq. Bog'lovchilar qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga yana qanday vazifani bajarishini aniqlang.

Bilib oling. Qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplar qo'shma gap qismlari sanaladi. Bu qismlarni bog'lash uchun xizmat qiladigan vositalar esa bog'lovchi vositalar hisoblanadi. Qo'shma gap qismlari quyidagi bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanadi: 1. Bog'lovchilar: a) teng bog'lovchilar (*va, hamda, ammo, lekin, biroq, yo, yo..., yo, dam..., dam...*); b) ergashtiruvchi bog'lovchilar. 2. Bog'lovchi vazifasidagi vositalar:

a) *bo'lsa, esa, deb*; b) *-u (-yu), -da, -ki* yuklamalari; d) nisbiy so'zlar; e) *shuning uchun, shu tufayli, shu sababli* singari ko'makchili qurilmalar; f) shart mayli qo'shimchasi (*-sa*). 3. Ohang.

39-mashq. Ko'chiring. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlang.

1. Do'stlikdan o'tadigan hech narsa yo'q, shuning uchun do'st orttirish imkoniyatini sira qo'ldan boy berma. (*«Hikmatnoma»dan.*) 2. O'zingga do'st tanla, chunki bir o'zing baxtli bo'lolmaysan. (*Pifagor*) 3. Shuni bilki, odamlar do'stlik tufayli baxtiyordir. (*«Qobusnoma»*) 4. Yaxshi fikr tiniq uslubni talab qiladi, uslub esa fikr libosidir. (*«Tafakkur gulshani»*) 5. O'z tilingni hurmat qil, u senga keng imkoniyatlar ochib beradi.

40-mashq. Ammo, lekin, biroq bog'lovchilari ishtirokida qo'shma gap hosil qiling. Qo'shma gapni qismlarga ajrating.

41-mashq. Gaplarni ko'chiring, qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni tushuntiring.

1. Adab kichkinalar mehrini ulug'lar ko'ngliga soladi va u mehr kattalar ko'nglida abadiy qoladi. (*Alisher Navoiy*) 2. Fikr ravshan bo'lsa, albatta, uning shakli ham ravshan bo'ladi. (*P. Qodirov*) 3. Haqiqiy olim o'zining ilmi bilan maqtanmaydi, chunki u o'zidan ham zo'r olim va fozil borligini biladi. (*«Hikmatnoma»dan.*) 4. Badanning quvvati — ovqat, aqlning kaliti — hikmat. (*Maqol*) 5. Kimning qalbi pok bo'lsa, u to'g'ri va baxtli hayot kechirishga haqli. (*H. Razzoqov*)

42-mashq. Sodda gaplarning orasiga bog'lovchi vositalardan mosini qo'yib, ularni qo'shma gaplarga aylantiring.

1. Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya tajriba bilan amalga oshiriladi. (*Forobiy*) 2. Aslida, qo'shiq aytishning shukuhi o'zgacha. Kishi qo'shiq aytganda ruhan yengil tortadi. (*E. Vohidov*) 3. Men Abdulla Oripov she'rlarini yaxshi ko'raman. Uning fikrlash tarzidagi o'ziga xoslik menga yoqadi. (*E. Vohidov*) 4. Kitob insondan hech narsa tilamaydi. U odob-axloqning, bilimning bulog'idir. (*«Otarlar so'zi»*) 5. Kitob — bir bog'. Yozuvlar uning gullaridir. (*Qayum Nosiriy*) 6. Ilm — bir daraxt. Odob uning mevasidir. (*Maqol*)

✓ 43-mashq. Ayiruv bog'lovchilari ishtirokida qo'shma gap hosil qiling. Qo'shma gapni qismlarga ajrating.

1. Qo'shma gap qismlari deganda nimani tushunasiz?
2. Qo'shma gap qismlari qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanadi?
3. Bog'lovchi vositalarning har bir turiga misollar keltiring.

44-mashq. *Uyga vazifa.* O'qiyotgan badiiy asaringizning bir sahifasida uchragan qo'shma gaplarni ko'chiring. Qo'shma gap qismlari qanday bog'lovchi vositalar bilan bog'langanini aniqlang.

8—9-darslar. Nazorat ishi

10-dars

QO'SHMA GAPLAR TASNIFI

1-topshiriq. Teng bog'lovchilar haqida gapiring va ular ishtirokida ikkita qo'shma gap tuzing.

2-topshiriq. *Chunki, shuning uchun* bog'lovchi vositalari ishtirokida bittadan qo'shma gap tuzing.

3-topshiriq. Berilgan gap qismlari o'zaro qanday bog'langanini ayting, uni bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarga aylantirishga harakat qiling. *Kuz keldi, yig'im-terim boshlandi.*

Bilib oling. Qismlarining qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanishiga ko'ra qo'shma gaplar uch guruhga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gaplar.
2. Ergashgan qo'shma gaplar.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

45-mashq. Gaplarni o'qing. Qo'shma gaplarni topib ko'chiring. Ularni guruhlarga ajrating. Gaplarni nima asosida guruhlarga ajratganingizni ayting.

1. Baraka top, jijan. Sen borsan, ko'nglim to'q. Shu, mashina haydashni o'rganib olsang, juda soz bo'lardi. Qatorda noring bo'lsa, yuking yerda qolmaydi, deydilar. (*Hakim Nazir*) 2. Goh kechalari shamol bo'riday uvillab chiqardi, goh sharros yomg'ir quyib qoldi. (*E. Usmonov*) 3. Guli yo'q bo'standan yaproq yaxshi, foydasi yo'q yo'ldoshdan tayoq yaxshi. (*Maqol*) 4. Dunyo ko'rgan odam bilan hamsuhbat bo'lsang, bahri diling ochiladi.

(*O. Hoshimov*) 5. Yurakda orzum qat-qat, ko'nglim etadi parvoz. (*R. Tolipov*)
6. Quyoshli tog'da qushlarning xush navosi boshlandi. (*Sh. Xolmirzayev*)

46-mashq. Matnni o'qing, qo'shma gap qismlarini aniqlab, ularni izohlang.

O'qishli kitob go'zallikdir, lekin go'zallikda ham go'zallik bor. Qorong'i kechada otilgan mushak ham go'zal, quyoshga qarab xandon tashlab turgan gul ham go'zal. Osmonda sochilib ketgan rang-barang olov va oqish izlar go'zalligi ko'zni qamashtirsa ham puch go'zallik, shuning uchun bebaqodir. Gulning go'zalligi esa to'q go'zallik, chunki uning bag'rida hayot bor, shuning uchun abadiy go'zallikdir. G'uncha guldanda ham go'zalroq, chunki uning bag'rida ikki hayot — o'z hayoti va yana gul hayoti bor.

(*Abdulla Qahhor*)

47-mashq. Gaplarni o'qing, bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gap tarzida uch guruhga bo'lib ko'chiring.

1. Shogirdlar qancha ko'p bo'lsa, ko'ngil qafasi shuncha ravshanroq bo'ladi. (*G'afur G'ulom*) 2. Og'ziga kelganini demoq nodon ishi va oldiga kelganini yemoq hayvon ishi. (*Alisher Navoiy*) 3. Oqil gar so'z bila so'zni yopar, Orif o'shal so'zda o'zini topar. (*Haydar Xorazmiy*) 4. Hunar o'rgan, chunki hunarda ko'p sir, Yopiq eshiklarni ochar birma-bir. (*Nizomiy*) 5. Jahonda hammadan to'g'rilik a'lo, Egrilikdan ortiq yo'qdir hech balo. (*Firdavsiy*)

48-mashq. Sodda gaplarni qo'shma gaplarga aylantiring.

Biz ham uning ketidan bozorga kirdik. Zarafshon vodiysida yetishtiriladigan ho'l-u quruq noz-ne'matlar bari shu yerda. Ranglar-chi, tabiiy ranglar. Tog'ora-yu savatlarda katta Minorga o'xshatib terib qo'yilgan pomidorlar, anjirlar, xirmon qilib uyib tashlangan qovun-tarvuzlardagi oq-u qora, ko'k-u zangor — olamdagi hamma rang bir-biri bilan rang talashadi. Ulardan taralayotgan muattar hid-chi?! Quyoshning nuri, yerning sharbatini shimib pishgan zilday bosvoldini qo'lingizga olib bir hidlasangiz, bemalol qovun polizga borib qaytganning savobini topasiz.

(*S. Anorboyev*)

49-mashq. Qo'shma gaplardan foydalanib, «Kuz keldi — rizq keldi» mavzusida matn tuzing.

1. Qo'shma gaplar qaysi belgisiga ko'ra turlarga bo'linadi?
2. Qismlari teng bog'lovchilar yordamida bog'langan qo'shma gaplar qanday qo'shma gap sanaladi?
3. Qismlari ergashtiruvchi bog'lovchilar yordamida bog'langan qo'shma gaplar qanday qo'shma gap hisoblanadi?
4. Qismlari ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar qanday qo'shma gap sanaladi?

50-mashq. Uyga vazifa. Rasm asosida «Hashar» mavzusida qo'shma gaplardan foydalanib insho yozing. Qanday qo'shma gap turlaridan foydalanganingizni ayting.

BOG‘LANGAN QO‘SHMA GAPLAR

11-dars

BOG‘LANGAN QO‘SHMA GAP HAQIDA MA‘LUMOT

1-topshiriq. Berilgan gaplarni qismlarga ajrating. 1. *Shu onda chiroq o‘chdi va birdaniga o‘q uzildi. (Abdulla Qahhor)* 2. *Mana, sen ketding-u, bo‘ldim xayolkash. (Zulfiya)* 3. *Yo‘lovchining o‘zi ichkariga kirdi-yu, ikki ko‘z tashqarida qoldi. (Omon Muxtor)*

2-topshiriq. Gap qismlarini bog‘lovchi vositalarni aniqlang.

Bilib oling. Qismlari teng bog‘lovchilar, *bo‘lsa, esa* so‘zlari, *-u (-yu), -da* yuklamalari yordamida bog‘langan gaplar bog‘langan qo‘shma gaplar hisoblanadi.

Ularning qolipi ————— orqali ifodalanadi.
teng bog‘lovchilar

51-mashq. O‘qing. Berilgan gaplardagi bog‘lovchi vositalarni aniqlang.

1. Sarbon shundog‘ dedi-da, quchog‘ini ochib Abu Bakr tomon kela boshladi. 2. To‘lagan ro‘molchasini cho‘ntagidan oldi va boshqatdan qatladi-da, yana cho‘ntagiga solib qo‘ydi. 3. Uzun bir yog‘och topdi-da, asta olmani o‘ziga tomon «hayday» boshladi, ammo olma quvlik qilib yigitni aldar, yog‘och uchi tegishi bilanoq suvga bir sho‘ng‘ib yana «qochib» qolardi. 4. Yo‘q, faqat meni bilishmaydi, lekin boshqalarni, jumladan, seni ham, yaxshi bilishadi. 5. Hujrasiga qaytdi-yu, o‘ylay boshladi. 6. Asalxon e‘tibor bilan tingladi-yu, javob berish o‘rniga indamay yo‘lida keta berdi.

(Muhammad Ali)

52-mashq. Berilgan fe‘llar ishtirokida bog‘langan qo‘shma gaplar hosil qiling.

1. Oqardi, to‘kildi. 2. Bukildi, salom berdi. 3. Nigoron bo‘ldi, nasib qilmadi. 4. Hayron bo‘ldi, nafasi tiqildi. 5. Yiqildi, shikastlandi. 6. Azoblandi,

qiynaldi. 7. Kezdi, uyg'ondi. 8. Aynidi, yog'a boshladi. 9. Qo'msadi, yig'ladi. 10. Yuraverdi, g'oyib bo'ldi. 11. O'yladi, bag'ishladi. 12. Sevindi, yoshlandi.

53-mashq. Gaplarni o'qing, bog'langan qo'shma gaplarni aniqlang. Sodda gaplarning o'zaro bog'lanishini izohlang.

1. Gapni cho'zma, chunki hayot qisqadir. (*M.Larin*) 2. Vijdonli kishini ta'qib etish mumkin, ammo sharmanda qilish mumkin emas. (*F.Volter*) 3. Uning so'zlari jonli chiqdi-yu, lekin savollar shoshirib qo'ydi. (*Hakim Nazir*) 4. Oyim gapiryapti-yu, mening ko'zlarim Kimsan akamda. (*O'.Hoshimov*) 5. Umrlar o'tar-u, kitoblar yashar. (*G'afur G'ulom*)

54-mashq. Qo'shma gaplar orasiga qavs ichida berilgan vositalardan mosini qo'yib, ko'chiring.

1. Dushman nasihatiga qarab ish tutmoq xato, (yo, ammo, va) nima deganini bilib qo'ymoq ravo. (*Abdulla Qodiriy*) 2. Har bir narsa aqlga muhtoj, (lekin, yoxud, esa) aql tajribaga muhtojdir. 3. Tong cho'qqidan oshdi (biroq, va, lekin) qishloq uzra quyildi. (*T. Sodiqova*) 4. Biz shahar havosidan qochib, tabiatda jon asragimiz keladi (-yu, biroq, ammo) sho'rlik tabiatning o'zi bizdan bezillaydigan bo'lib qolibdi. (*O'.Hoshimov*) 5. Paxta terish bilan bandman, (-u, ammo, yoki) butun diqqatim Muattarda. (*U. Nazarov*)

55-mashq. Quyida berilgan sodda gaplarni davom ettirib, bog'langan qo'shma gaplar hosil qiling.

1. Pomir tog'larining cho'qqilarida doim qor bo'ladi... 2. Salima dam olish kuni teatrqa bormoqchi edi... 3. Cho'l tabiati bahorda juda chiroyli bo'ladi... 4. T. Malikning «Alvido, bolalik!» asarini o'qib chiqdim... 5. Yigit kishiga qirg' hunar oz deyishadi...

1. Bog'langan qo'shma gap deb qanday gaplarga aytiladi?
2. Qismlari *bo'lsa, esa* bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida bog'langan qo'shma gap tuzing.
3. Qismlari *-u (-yu), -da* yuklamalari yordamida bog'langan qo'shma gap tuzing.

56-mashq. *Uyga vazifa.* «Kuz manzaralari» mavzusida matn tuzing. Unda bog'langan qo'shma gaplardan foydalaning.

BIRIKTIRUV BOG'LOVCHISI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

12-dars

1-topshiriq. Ko'chiring. Biriktiruv bog'lovchisining tagiga chizing va qanday zifa bajarayotganini ayting. 1. *Ro'zimatning rangi o'zgardi va ko'zlarida umisha o'ynab turadigan tabassum ifodasi to'satdan yo'qoldi. (Abdulla Qahhor)* 2. *Pakana yigit uying ustun va devorlarini chertib, deraza va hiklarining bo'yog'ini hidlab ko'rar edi. (Abdulla Qahhor)* 3. *Ro'paradagi orning bag'ridan qora tutun ko'tarildi va u yerdan yo'tal tovushi eshitildi. (Ybek)* 4. *Anor so'zlar va Zaynab qalbi Tol bargiday dir-dir qaltirar. (Hamid Olimjon)*

2-topshiriq. Biriktiruv bog'lovchisining vazifalarini aniqlang.

Bilib oling. Biriktiruv bog'lovchisi qo'shma gapning payt, sabab-natija munosabatlarida bo'lgan qismlarini bog'lab keladi.

Qismlari o'rtasida sabab-natija munosabati ifodalangan qo'shma gaplarda kinchi qism oldidan *natijada* so'zini qo'yish mumkin bo'ladi. Masalan: *Anor so'zlar va Zaynab qalbi Tol bargiday dir-dir qaltirar. (Hamid Olimjon)* / *Anor so'zlar, (va) natijada Zaynab qalbi Tol bargiday dir-dir qaltirar.*

Eslab qoling. Ba'zan *-u (-yu), -da* yuklamalari ham biriktiruv bog'lovchilari bajargan vazifalarni bajaradi.

37-mashq. Ko'chiring. Qismlari biriktiruv bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma larni aniqlab, bu qismlar o'rtasida qanday mazmuniy munosabatlar borligini ng.

1. U har uch qadamda bir to'xtab, nafasini rostlay-rostlay tepaga zo'rg'a li, qopni ag'dardi-yu, muvozanatni saqlay olmay o'tirib oldi. 2. Gulchehra p etib kuldi-da, cho'zilib tugunni oldi. 3. Mashhur qora qashqa ayg'irining ivirini xirmondagi bolalarga tutqazdi-da, dabdurustdan chollar bilan lashib turgan Komilaga yuzlandi. 4. To'satdan eshik sharaqlab ochildi va onada Ertoev paydo bo'ldi. 5. Inobat qizishib ketib, pisandaga o'tganini i payqadi va uyalib yerga qaradi.

(O.Yoqubov)

58-mashq. Matnni o'qing. Biriktiruv bog'lovchilarini topib, ularning gapdagi vazifalarini tushuntiring.

Qadim zamonda kushoniylar davlatida pahlavon Shukriolloh ismli sarkarda yashagan ekan va uning dovrug'i ellarda doston ekan. Sarkarda jangga sovut-dubulg'asiz, qalqonsiz kirarkan hamda bu jangda uning qo'shini hamisha g'alaba qilarkan.

Bir kuni temirchi sarkardaning iltimosiga ko'ra unga qalqon, sovut yasab beribdi va u navbatdagi jangda hammani hayron qoldirib, qalqon, sovut kiygan holda qilich bilan paydo bo'libdi. Shunda atrofdagilar ajablanib: «Ey sarkarda, bu holda hech jangga kirmas edingiz-ku?!» – deyishibdi. Sarkarda bir xo'rsinib javob beribdi: «Janglarda meni duo qilib turguvchi onaizorim olamdan o'tdilar. U kishining duolari menga qalqon, sovut, dubulg'a edi. Endi u kishi yo'qlar...»

59-mashq. Nuqtalar o'rniga bog'lovchilardan mosini qo'yib ko'chiring.

1. Dekabr oyining boshida bir qor yog'di..., keyin yana oftob charaqlab, havo ilib ketdi. (*P.Qodirov*) 2. Ko'pirar tomirlarda qon... portlar hademay bu o'tli vulqon. (*G'afur G'ulom*) 3. Kuzning o'rtalarida havo bir-ikki dala aynidi..., vodiya qalin tuman tushdi. (*Said Ahmad*) 4. Keta boshladim..., u notanish odamning qayoqqa borgani meni qiziqtiraverardi. (*Sh. Xolmirzayev*) 5. Bu yerda uzumzor va yong'oqzorlar ko'p edi, ... tog' manzarasi ham boshqacha edi.

60-mashq. Va bog'lovchisi ishtirokida 4 ta qo'shma gap tuzing. Qo'shma gap qismlari o'rtasida qanday mazmuniy munosabat ifodalanayotganini ayting.

1. Biriktiruv bog'lovchilari qanday munosabatda bo'lgan qo'shma gap qismlarini bog'laydi?
2. Qo'shma gap qismlarini bog'lab kelgan va bog'lovchisi o'rnida qaysi hollarda *-u (-yu)*, *-da* yuklamalarini qo'llash mumkinligini aniqlang.

61-mashq. Uyg'a vazifa. O'zingiz o'qiyotgan badiiy asardan bog'langan qo'shma gaplarga 6 ta misol toping. Ularning bog'lovchi vositalarini aniqlang.

ZIDLOV BOG'LOVCHILARI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

13-dars

1-topshiriq. Ko'chiring. Gaplar tarkibidagi zidlov bog'lovchilarini topib, ularning vazifalarini ayting. 1. *Dilimizda orzu balandroq edi, lekin ko'klam biroz noqulay keldi. (Oybek)* 2. *Gul to'g'risida yozganini ko'rganim yo'q, lekin paxta haqida ko'p yozadi. (Abdulla Qahhor)* 3. *Yo'lning ikki chetidagi g'alla tovlanardi, ammo ular o'tgan yillardagi kabi baland emas edi. (Oybek)* 4. *Kechasi yana qor yoqqan, biroq havo unchalik sovuq emas edi. (Said Ahmad)*

2-topshiriq. Bog'lovchilarning qanday mazmuniy munosabat ifodalayotganini ayting. Tinish belgilarini tushuntiring.

Bilib oling. Zidlov bog'lovchilari bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga, ular o'rtasida zidlik munosabati mavjudligini ham ifodalaydi. Zidlov bog'lovchilari qo'shma gapning ikkinchi qismi boshida qo'llanadi va qo'shma gap qismlari vergul bilan ajratiladi.

Eslab qoling. *-u(-yu), -da* yuklamalari bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga ular o'rtasida zidlash, ketma-ketlik munosabati mavjudligini bildiradi.

62-mashq. Ko'chiring. Zidlov bog'lovchilarini aniqlab, ularning qanday vazifa bajarayotganini ayting.

1. Ashula nihoyasiga yetdi, lekin bir zumdan keyin yana yangi tovush parvoz qildi. (*Oybek*) 2. Bu daraxtning bo'yi baland, lekin mevasi kam. (*Oybek*) 3. Hammasini tinglardim, ammo O'xshashini topmasdim aslo. (*Hamid Olimjon*) 4. Oy yoritadi, lekin isitmaydi. 5. Maqtamasman moziyni, biroq O'tmishingni o'ylayman bir zum. (*A.Oripov*)

63-mashq. Ko'chiring. Zidlov bog'lovchilari bilan *-u (-yu), -da* yuklamalarini almashtirish mumkin bo'lgan gaplarni aniqlang va buning sababini tushuntiring.

1. Soni ko'p, lekin salmog'i yo'q. (*Abdulla Qahhor*) 2. Mayli, siz yashirdingiz, ammo men yashirmayman. (*Oybek*) 3. Men o'z fikrimni

aniq tushuntirib berishga harakat qilyapman, lekin siz uni eshitish xohlamayapsiz. (*Olimjon Xoldor*) 4. Termometr hamshiraning qo'lid tushib ketdi-yu, bir tomchi simob yaltirab polga dumaladi. (*Said Ahmad*) 5. Ba'zilar hordiq chiqarishga kirishadilar-u, ba'zilar podalari izidan cho'l qarab ketadilar. (*Sh.Xolmirzayev*)

64-mashq. Gaplarni ko'chiring, zidlov bog'lovchilarini topib, ularni izohlang.

1. To'g'ri so'z har narsadan yaxshi, biroq yolg'onchi va chaqimchid eshitilgan to'g'ri so'z ham yoqimsizdir. 2. Mol-u puling ketsa-ketsin, amr vaqtingni zoye ketkizma. 3. Odam umrining lazzati — farzand, lekin noqo farzand ota-onaning umrini qisqartiradi. 4. Do'st yomon kuningda asqata biroq qo'rqqoq do'st yaxshi kuningda ham dushmandan xavflidir. 5. H kimning zari bo'lmasa-da, hunari bo'lsin. («*Hikmatnoma*»dan.)

65-mashq. Gaplarni o'qing, zidlov bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma gaplarni aniqlab, ularni izohlang.

1. Kishini tabiat vujudga keltiradi, ammo uni jamiyat kamol toptiradi (*V.G.Belinskiy*) 2. Qilgan xatolaringni o'lguningcha ko'z o'ngingda tut, amr qilgan yaxshiliklaringni unut. (*Muhammad Zehniy*) 3. Xalqqa xayr-u ehson qilish naqadar ulug' fazilat, biroq bu xayr-u ehson beg'araz bo'lsa, ya ham yaxshi. (*Abdibek Sheroziy*) 4. O'ylamoq yaxshi narsa, biroq ko o'ylab, xayolparast bo'lish zararlidir. (*Abay*)

✓ **66-mashq.** Zidlov bog'lovchilarini toping. Ular o'rniga *-u (-yu)*, *-da* yuklamalar qo'ying.

1. Jondan ortiq narsa yo'q, lekin do'stlar uchun jonimiz fido. (*To' Yo'ldosh*) 2. Bir oycha fizika, matematika fanlarini o'qidi, ammo xayr boshqa yoqda bo'lgani uchun kallasiga hech vaqo kirmadi. (*O'. Hoshimov*) Ular bir necha kun yurishdi, biroq hamon chegara ko'rinmasdi. (*S. Siyoye*) 4. Oradagi masofa yiroq, ammo mehr bizni bog'lab turardi. (*Mirmuhsin*)

1. Zidlov bog'lovchilari qanday munosabatda bo'lgan qo'shma gap qismlar bog'lab keladi?
2. Zidlov bog'lovchilari o'rnida *-u (-yu)*, *-da* yuklamalarini qo'llab ko'ring.
3. Zidlov bog'lovchilari qanday tinish belgisi bilan yozilishini tushuntirib.

67-mashq. Uyg'a vazifa. «Do'stlik yoshlikdan boshlanadi» mavzusida matn tuzib. Qanday qo'shma gaplardan foydalanganingizni ayting.

AYIRUV BOG'LOVCHILARI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

14-dars

1-topshiriq. Berilgan gaplarni ko'chiring, ularning qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlang.

1. *Yo siz keling, yo men boray. (Qo'shiq)* 2. *Dam jahlim chiqadi, dam ulgim qistaydi. (Oybek)* 3. *Goh osmonni tutib ashula yangraydi, goh allaqayerdan garmon tovushi eshitiladi. (Oybek)*

2-topshiriq. Qo'shma gap qismlari o'rtasida qanday mazmuniy munosabat ifodalanganini ayting.

Bilib oling. Ayiruv bog'lovchilari qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga, ularda ifodalangan voqea-hodisalarning galma-gal ro'y berishini yoki ulardan faqat bittasining yuzaga chiqishini ta'kidlaydi. *Yo (yoki)* bog'lovchisi yolg'iz holda ham, takror holda ham qo'llanishi mumkin. Qolgan ayiruv bog'lovchilari takror holda qo'llaniladi va yozuvda takror qo'llanayotgan bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi.

68-mashq. Ko'chiring. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni va qismlar o'rtasidagi mazmuniy munosabatlarni aniqlang.

1. Uzoqlardan keng vodiy quchog'ida goh ko'm-ko'k o't bosib yotgan aylovlar ko'rinadi, goh qop-qorong'i daralar ko'zga tashlanadi. *(Oybek)* 2. Tansiq goh shap-shup suv kechib yuradi, goh uning oyoqlari yelimday yaga botadi. *(Oybek)* 3. Mashinaning nuqsoni bo'lsa, tuzatiladi yo yana tixshirog'i yasaladi. *(Abdulla Qahhor)* 4. Yo zardo'zi to'ning to'zibmi qoldi, yoki so'kildimi suvsar telpaging. *(M. Lermontov)*

69-mashq. *Yo..., yo...; goh..., goh...; ba'zan..., ba'zan...; dam..., dam...; yo; yoki* bog'lovchilarining har biri ishtirokida gaplar tuzing. Qismlar o'rtasidagi mazmuniy munosabatni tushuntiring.

Namuna: Xona ichida goh pashshaning g'o'ng'illagani eshitiladi, goh nadon sahibining ohista yo'talgani quloqqa chalinadi. *(Sh. Xolmirzayev)*

70-mashq. Ko'chiring, qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlang va ular o'rtasida qanday mazmuniy munosabat borligini ayting.

1. Dam kun birdan qizib ketadi, dam bulut kelib, jala quyadi. (*Qamchibek Kenja*) 2. Yo mehmon kelganini bilmaydi, yo o'zini bilmaganlikka soladi. (*Nabi Jaloliddin*) 3. Yo urug' aynigan, yoki agrotexnika qoidalari buzilgan. (*«Xalq so'zi»* gazetasidan.) 4. Goh qah-qah kulgi ovozi eshitiladi, goh muzika sadosi avjiga chiqadi. (*Ismoil To'lak*) 5. Nuri goh sevinib, shirin xayollarga botadi, goh butun vujudini qo'rquv bosardi. (*Oybek*)

71-mashq. Ko'chiring. Ayiruv bog'lovchilarining vazifalarini aniqlang.

1. Men kuyladim goh dilda kadar, Goh sevinib she'r to'qiyman men. (*A. Oripov*) 2. Har kuni oqshomlarda bu yo'ldan goh paxta dalasidan qaytayotgan terimchilar o'tib qoladi, goh paxta ortgan traktorlar u yoqdan bu yoqqa g'izillaydi. (*O. Yoqubov*) 3. Dasturxon ustida dam o'zbek kuylari yangrardi, dam hind qo'shiqlari ijro qilinardi. (*Qamchibek Kenja*) 4. Ba'zan qurbaqalarning qurillashi quloqqa chalinib, kishiga rohat beradi, ba'zan itlarning vovullashi bu ovozlarni bosib ketadi. (*Asqad Muxtor*)

1. Qaysi hollarda qo'shma gap qismlarini *goh...*, *goh...*; *dam...*, *dam...*; *ba'zan...*, *ba'zan...* singari bog'lovchilar bog'lab keladi?
2. Qaysi hollarda qo'shma gap qismlarini *yo...*, *yo...*; *yoki...*, *yoki...* bog'lovchilari bog'lab keladi?
3. *Yo*, *yoki* bog'lovchilari qanday tinish belgisi bilan yoziladi?
4. *Goh...*, *goh...*; *dam...*, *dam...* singari bog'lovchilarning qanday tinish belgisi bilan yozilishini tushuntiring.

72-mashq. Uyg'a vazifa. *Yoki...*, *yoki...*; *yo...*, *yo...*; *goh...*, *goh...* bog'lovchilari ishtirok etgan to'rtta sodda gap va to'rtta qo'shma gap yozing, *yo*, *yoki* bog'lovchilari bilan *goh...*, *goh...*; *ba'zan...*, *ba'zan...* bog'lovchilari o'rtasidagi mazmuniy farqlar tushuntiring.

INKOR BOG'LOVCHISI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

15-dars

1-topshiriq. Ko'chiring. Gaplar tarkibidagi *na...*, *na...* bog'lovchisining azifasini aniqlang.

1. *Oradan uch kun o'tdi hamki, Mahmuda na biron biron ish aytdi, na urod-u maqsadini surishtirdi. (Nabi Jaloliddin).* 2. *Ko'kada na bitta yulduz o'rinadi, na undan tushishi mumkin bo'lgan bir qatim nur. (Ulug'bek lamdam)* 3. *Unda na farzandlaringiz, na mol-u pulingiz, na qulingiz sizga sqatadi. (P. Shermuhammedov)*

2-topshiriq. *Na...*, *na...* bog'lovchisi yuqoridagi qaysi gaplarda uyushiq bo'laklarni, qaysi gaplarda qo'shma gap qismlarini bog'lab kelayotganini aniqlang.

Bilib oling. Inkori bog'lovchisi bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga, ularda ifodalangan harakat-holat yoki holatning inkorini ham bildiradi. Shuning uchun bunday bog'langan qo'shma gaplarda kesimlar bo'lishli shakldagi fe'llar yoki *bor*, *mavjud* kabi so'zlar orqali ifodalansa-da, mazmun inkor tarzida anglashiladi. Yozuvda takror bo'lgan bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi.

3-mashq. Matnni ko'chiring, *na...*, *na...* bog'lovchisi qaysi gaplarda uyushiq bo'laklarni, qaysi gaplarda qo'shma gap qismlarini bog'lab kelayotganini aniqlang.

1. *Xuddi biron ko'kragimga ming pudli tosh bostirib qo'ygandek na qo'ng'limni, na oyog'imni qimirlata olaman. (Murodjon Mansur)* 2. *Na ko'nglimni qo'ng'likka olaman, Na o'nglimni so'ka olaman. (Iqbol Mirzo)* 3. *Na baqirganingni qo'ng'likka oshiradi, na yordam deb chaqirganingni o'zing eshitasan. (Ulug'bek lamdam)* 4. *Yalqov va besabr bo'lma, u senga na obro', na baxt keltiradi. (Hikmatnoma»dan.)* 5. *Ilmsiz odam mevasiz yog'och kabidir: undan na foyda bor, na xalqiga foyda bor. («O'talar so'zi»)* 6. *Na tug'ilib o'sgan yurtini, na shonlardir uni yer-u ko'kka ishonmay ne orzu-umidlar ila katta qilgan qo'ng'likkasini, na rasadxona va na undagi do'stla-ri-yu xojasi Umar Xayyomni qo'ng'likkardi. (Nabi Jaloliddin)* 7. *Bir hovlida yolg'iz turish noqulay bo'lmasmikan qo'ng'likkandir, na andishani na kanizak xayoliga keltirar edi, na Sidiqjon. (Abdulla Qahhor)*

74-mashq. Misollardagi *na...*, *na...* bog'lovchisi bilan bog'langan qo'shma qaplarni ko'chiring, ularda ifodalangan inkor mazmunini izohlang.

1. Na so'zlarida ma'no bor, na ishlarida hayo bor. (*Oybek*) 2. Bu vaqt mobaynida u na yemabdi va na ichmabdi. (*Nabi Jaloliddin*) 3. Bola bo'lmasa, kullayi saharlab ketganicha endi kirib keladimi? Na choy ichibdi, na non olibdi. (*Murodjon Mansur*) 4. Uning kelganini na Qurbon ota payqadi, na Bidiqjon. (*Abdulla Qahhor*) 5. Na xotini, na Saksonboy aka, na o'zi o'g'lini taniy olishdi. (*O'. Umarbekov*) 6. Na ovqat yeb yolchitmadi, na paxta terib. (*Ulug'bek Hamdam*)

75-mashq. *Na...*, *na...* bog'lovchisi ishtirokida to'rtta qap tuzing va uning qanday vazifa bajarayotganini izohlang.

76-mashq. Ko'chiring. Inkor bog'lovchisining qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga inkor mazmunining ifodalanishidagi ishtirokini izohlang.

1. Sel na odamni ayadi, na dov-daraxtni tinch qo'ydi. (*O'. Umarbekov*) 2. Bu burgut ham ko'r, ham qari. Na ucha oladi, na ko'ra oladi. (*O'. Umarbekov*) 3. Na bironta odamning sharpasi ko'rindi, na bir shitirlagan tovush eshitildi. (*O'. Umarbekov*) 4. Na unga, Begimqulga kulib boqadi, na o'zi o'ynab-kuladi. (*O. Yoqubov*) 5. «Tinchlikmi, yo mendan xafamisiz, na telefon qilasiz, na ko'rinish berasiz?» — deb o'pkaladi. (*Ahmad A'zam*) 6. Birovga na dardini aytardi, na quvonchini sezdirardi. (*Said Ahmad*)

77-mashq. *Uyga vazifa. Ishlamoq — charchamoq, ko'rmoq — eshitmoq, yig'lamoq — kulmoq, so'ramoq — o'rganmoq* fe'llarini kesim vazifasida qo'llab, *na...*, *na...* bog'lovchisi ishtirokida to'rtta bog'langan qo'shma gap tuzing. Ularning mazmunini tushuntiring.

BO'LSA, ESA SO'ZLARI

16-dars

YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

1-topshiriq. Ko'chiring. Qo'shma gaplarni qismlarga ajrating. *Bo'lsa, esa* so'zlarining vazifasini aniqlang.

1. *Rejadagi zarur ishlarni amalga oshirishga vaqt yetkaza olmayapman, sen bo'lsang faqat dam olaylik deysan.* («*Gulxan*») 2. *U kim bo'lsa bo'lsin, men esa arxitektor bo'laman.* («*G'uncha*»)

2-topshiriq. *Bo'lsa, esa* so'zlari qanday ma'no munosabatini bildirayotganini ayting.

Bilib oling. *Bo'lsa, esa* so'zlari bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga, ular o'rtasida qiyoslash va zidlash munosabati mavjudligini ifodalaydi. *Bo'lsa, esa* so'zlari qiyoslanuvchi bo'lakdan so'ng keladi.

78-mashq. Gaplarni ko'chiring, bog'lovchi vositalarni izohlang.

1. Tovus o'zining chiroyli patlarini ehtiyot qiladi, vijdonli odam esa o'zining sharaf-u shonini saqlaydi. 2. Egrilik insonni qabohatga yetaklaydi, to'g'rilik bo'lsa uni saodatga boshlaydi. 3. Yaxshilik qilmoqlik ulug' fazilatdir, Buning qadriga yetmaslik esa illatdir. 4. Oy tunda kerak, aql esa kunda kerak. 5. To'g'ri til tosh yoradi, egri til esa bosh yoradi. 6. Yaxshidan bog' qoladi, yomondan esa dog' qoladi.

79-mashq. Gaplarni o'qing, *bo'lsa, esa* so'zlarining gapdagi vazifalarini tushuntiring.

1. Jahl — dushman, aql esa do'stdir. 2. Dono aybni o'zidan axtaradi, almoq bo'lsa do'stini ayblaydi. 3. Aql ko'pga yetkazadi, hunar bo'lsa insonni ko'kka ko'taradi. 4. Rostgo'ylik odamni kamolotga yetaklaydi, yolg'onchilik esa uni halokatga olib boradi. 5. So'zning yumshog'i g'azabni so'ndiradi, so'zning qattig'i esa odamni o'ldiradi.

80-mashq. *Bo'lsa, esa* so'zlari bog'lovchi vazifasida kelgan to'rtta gap yozing. Qo'shma gap qismlari o'rtasida qanday mazmuniy munosabat mavjudligini ayting.

81-mashq. *Bo'lsa, esa* so'zlaridan mosini qo'yib, berilgan gaplarni davom ettirib, qo'shma gaplar hosil qiling, daftaringizga yozing.

1. Halol mehnat ro'zg'orga qut-baraka olib keladi, ... 2. Bulbul navosi co'ngillarni shod aylaydi, ... 3. Mehr-muruvvat, saxovat insonlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, ... 4. Mehnat bilan har kishi murodiga yetadi, ... 5. Dqil-u donoga yo'ldosh bo'lgan kishi hech qachon yo'lidan adashmaydi, ...

82-mashq. Nuqtalar o'rniga qavs ichida berilgan so'zlardan mosini qo'yib, ko'chiring. Bu so'zlarning gapdagi vazifasini ayting.

1. Siz uni tartibga chaqirib qo'ying, (*bo'lsa, bo'lmasa, esa*) ustidan arz qilaman. (*Abdulla Qahhor*) 2. Ulug' Navoiy o'zigacha yashagan va o'ziga zamondosh bo'lgan shoirlarning baytlarini yig'ib, «Majolis un-nafois» asarini to'rtinchi holda, avlodlar mulkiga aylantirdi, buyuk Sa'diy Sheroziy (*bo'lmasa, bo'lsa, esa*) xalq donishmandligining nodir namunalariga o'z iste'dodi shu'lasini bilan sayqal berib, «Guliston» va «Bo'ston»larni yaratdi. (*E.Vohidov*) 3. Aql — qimmatli kiyim, bilim (*bo'lmasa, esa, bo'lsa*) tuganmas buloqdir. 4. Yaxshi yashashga yondashtiradi, yomon (*bo'lsa, esa, bo'lmasa*) yo'ldan adashtiradi. (*Maqol*) 5. Yaxshilik obro' keltiradi, yomonlik (*bo'lmasa, esa, bo'lsa*) qulmatga olib boradi. (*Maqol*)

1. *Bo'lsa, esa* so'zlari qanday munosabatda bo'lgan qo'shma gap qismlarini bog'laydi?
2. *u(-yu), -da* yuklamalari qanday munosabatda bo'lgan qo'shma gap qismlarini bog'laydi?
3. Qaysi hollarda *-u (-yu), -da* yuklamalari o'rnida va bog'lovchisini qo'llash mumkin?
4. *-u (-yu), -da* yuklamalari o'rniga *lekin, ammo* bog'lovchilarini qo'yib ko'ring. Qaysi hollarda ularni almashtirib qo'llash mumkinligini izohlang.
5. *-u (-yu), -da* yuklamalarining imlosini izohlang.

83-mashq. Uyga vazifa. O'zingiz sevgan badiiy asardan oltita bog'langan qo'shma gap topib, ko'chiring. Bog'lovchi vositalarni tushuntiring.

17-dars

MUSTAHKAMLASH

1-topshiriq. *Va* bog'lovchisi ishtirokida to'rtta gap tuzing, u ikkitasida uyushiq bo'laklarni, ikkitasida qo'shma gap qismlarini bog'lasin.

2-topshiriq. *Bo'lsa, esa* so'zlari, *-u (-yu), -da* yuklamalari ishtirokida oltita gap tuzing. Ularning vazifalarini tushuntiring.

3-topshiriq. O'qing. Bog'lovchi vositalariga qarab, gaplarni quyidagi guruhlarga ajratib yozing:

- 1) biriktiruv bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma gaplar;
- 2) zidlov bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma gaplar;
- 3) ayiruv bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma gaplar;
- 4) inkor bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma gaplar;
- 5) *bo'lsa, esa, -u (-yu), -da* yordamida bog'langan qo'shma gaplar.

1. Nuri goh sevinib, shirin xayollarga botadi, goh butun vujudini titroq bosadi. (*Oybek*) 2. Kechqurun otam keldi va unga butun voqeani aytib berdim. (*Oybek*) 3. Bu sohaning ustasi o'z so'zini aytar, lekin biz o'ylagan imorat, taxminan, shu shaklda bo'ladi. (*Oybek*) 4. Mashina to'xtadi-da, undan bir kishi tushdi. (*P. Qodirov*) 5. Na turmushida halovat bor, na yemishida rohat bor. (*Ulug'bek Hamdam*)

4-topshiriq. *Ham..., ham...; dam..., dam...; ba'zan..., ba'zan...; yo..., yo...* bog'lovchilari ishtirokida gaplar tuzing. Ularning vazifasi va ma'nolarini tushuntiring.

5-topshiriq. *Uyga vazifa*. O'zingiz sevgan badiiy asardan bog'langan qo'shma gaplarga 6 ta misol yozing. Bog'lovchi vositalarni va qo'shma gap qismlari o'rtasidagi mazmuniy munosabatni izohlang.

6-topshiriq. Gaplarni o'qing, *esa, bo'lsa* bog'lovchilarining tagiga chizing. Gaplarni zidlov bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma gaplarga aylantiring.

1. Bulbul gulzorni izlaydi, boyo'g'li esa doim xarobani ko'zlaydi. 2. Ahmoqning yuragi og'zida, aqllining tili esa yuragida bo'ladi. 3. Yomon ot o'z egasini chohga qulatadi, yaxshi ot esa o'z sohibini halokatdan qutqaradi. 4. Nodon mol-dunyo yig'adi, aqlli odam bo'lsa boshqalarga yordam berib, bundan rohatlanadi. 5. Sabrning boshi achchiq, oxiri esa shirindir.

N a m u n a : Ahmoqning yuragi og'zida, lekin aqlli odamning tili yuragida bo'ladi.

18-dars. Nazorat ishi

ERGASHGAN QO'SHMA GAP
HAQIDA MA'LUMOT

19-dars

1-topshiriq. Berilgan gap qismlarining qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'langanini aniqlang.

1. *Olim bo'lsang, olam seniki. (Maqol)* 2. *Kamtar bo'l, chunki kamtarlik insonni kamolotga boshlaydi. («Tafakkur gulshani»)*

2-topshiriq. Yuqoridagi gaplar qo'shma gaplarning qaysi turiga mansubligini va buning sababini ayting.

Bilib oling. Qismlari ergashtiruvchi bog'lovchilar yoki shunday bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida bog'langan qo'shma gaplar *ergashgan qo'shma gaplar* hisoblanadi.

3-topshiriq. Gaplarni ko'chiring. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlab, qo'shma gap turini ayting.

1. Agar qiz bo'lsang, otingni Kimsanoy qo'yaman, agar o'g'il bo'lsang, Kimsanboy qo'yaman. (*Said Ahmad*) 2. Men bilgan yovuz kishilar u yerda bor, shuning uchun men bormayman. (*Omon Muxtor*) 3. Hunar ado bo'lmas boylikdir, shu sababli yoshlik chog'ingdan boshlab biron-bir hunarni o'rganish payida bo'l. 4. Chin do'st yurakdan so'zlar, chunki u sening yomon bo'lishingni aslo xohlamaydi. 5. To'g'ri so'z qilichdan o'tkir, shuning uchun hamisha rost so'zlashga odatlan.

4-topshiriq. Ko'chiring. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlang.

1. Olloyorning eng zo'r sifati shuki, uning qo'lida yig'layotgan chaqaloqlar birdan yupanadi-qoladi. (*Murod Muhammad Do'st*) 2. Ot xo'rsinsa, bir hukumat yuz beradi. (*Said Ahmad*) 3. Piyoladan bug' chiqib turmasa, choy

ichganday bo'lmayman. (O'. Umarbekov). 4. Majlis vaqtida boshlanmadi, chunki rais ushlanib qoldi. (Omon Muxtor) 5. Tilagim shuki, hamma bilan yaxshi muomalada bo'ling. (U. Nazarov)

86-mashq. O'qing, ergashgan qo'shma gaplarni topib, ko'chiring. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang.

1. Ortiqcha g'urur obro'yingni yo'q qilur, shuning uchun o'zingni boshqalardan baland tutma. 2. Shuni unutmaginki, g'alvirda suv turmas. 3. Kimda aql oz bo'lsa, undagi shuhratparastlik shunchalik kuchayar. 4. Qo'rqqo keta turib maqtansa, jasur qaytib kelib maqtanadi. 5. Oraga shunday jimlik cho'kdiki, yuragi gupillab urayotgani aniq eshitila boshladi. (O'. Hoshimov)

87-mashq. Shuning uchun, chunki bog'lovchi vositalari ishtirokida to'rtta qo'shma gap tuzing. Qo'shma gap turini ayting.

1. Qanday qo'shma gaplarga ergashgan qo'shma gap deyiladi?
2. Ergashtiruvchi bog'lovchilarga qaysi bog'lovchilar kiradi?
3. -ki bog'lovchi vositasining qanday yozilishini izohlang.

88-mashq. Uyga vazifa. Matnni ko'chiring. Ergashgan qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlang. Hikmatning mag'zini chaqishga urining.

Siringni barchaga aytishdan ehtiyot bo'l, chunki mulohazakor degan so'z ehtiyotkor bo'lish degandan boshqa narsa emas. Agar siringni saqlasang, u sening asiringdir, agar oshkor bo'lsa, sen siringning asiri bo'lib qolasan.
(Ibn Sino)

20-dars

BOSH VA ERGASH GAP

1-topshiriq. Berilgan qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarni aniqlang.

1. Vatanimizning kelajagi shuning uchun ham buyukki, unda yashayotgan aholining katta qismini yoshlar tashkil etadi. (Azim Suyun) 2. Erta eksang, erta o'rasan. (Maqol)

2-topshiriq. Bosh va ergash gaplarni aniqlashga harakat qiling.

Bilib oling. Ergashgan qo'shma gaplar, tarkibida nechta gap bo'lishidan qat'i nazar, doimo ikki qismdan tashkil topadi:

1) bosh gap; 2) ergash gap. Mazmuni izohlanayotgan gap *bosh gap*, bosh gap mazmunini izohlayotgan gap *ergash gap* hisoblanadi.

Ergashgan qo'shma gaplar, asosan, yoki

 bog'lovchi qolipida ifodalanadi.

Eslab qoling. Ergashgan qo'shma gaplar tuzilishiga ko'ra so'z birikmalariga o'xshaydi. So'z birikmasi tarkibidagi so'zlar nechta bo'lishidan qat'i nazar, doimo ikki qismdan — *hokim* va *tobe* so'zlardan tashkil topadi.

89-mashq. Ko'chiring. Qo'shma gap qismlarining qaysisi bosh gap, qaysisi ergash gap ekanligini aniqlang.

1. Agar arqondan qo'llari chiqib ketsa, to tuman tarqalguncha yo'l topolmay sarson bo'lib yuraveradilar. (*Said Ahmad*) 2. Shuni mamnuniyat bilan ta'kidlaymanki, mening kasb tanlashimga otamning do'mbirasi sababchi bo'lgan. (*Murod Muhammad Do'st*) 3. Topgan obro'ni yo'qotmaslik shart, chunki obro' ko'ylak emaski, yangisini bozordan olsang. (*Omon Muxtor*) 4. Birinchi qaldirg'och parvozini ko'rgan kishi qanday sevinsa, Avaz ham bundan shunday quvonadi. (*S. Siyoyev*)

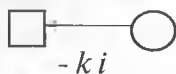
90-mashq. Matnni o'qing. Tarkibidagi qo'shma gaplarni ajratib yozing va qo'shma gap turini aniqlang.

Ravshanlik tilning asosiy fazilatidir. Fikr tiniq bo'lsa, nutq ravon va chiroyli bo'ladi. Shoshilib, uzuq-yuluq gapirgan odam so'z ustasi sanalmaydi. Shuni bilingki, bunday odamlar, ko'pincha, maqtanchoq va yolg'onchi bo'ladi. Demak, o'z fikrini o'ylab, bosiqlik bilan gapirgan odam har doim yutadi.

91-mashq. Gaplarni o'qing, bosh va ergash gaplarni aniqlang.

1. Shuni bilingki, bitta so'zning tig'i yuzta shamshirdan o'tkirroqdir. 2. Inson qanchalik kamtar bo'lsa, u shunchalik maqtovga loyiqdir. 3. Kimning yuragida yaxshilik bo'lsa, u doimo boshqalarga yaxshilikni ravo ko'radi. 4. Hamisha to'g'rilar yonida bo'linglar, chunki ular hech qachon sizni noto'g'ri yo'lga boshlamaydi. 5. Til tinch bo'lsa, bosh salomat bo'ladi. («*Otalar so'zi*»)

Quyidagi qo'shma gap qolipida to'rtta gap tuzing. Qo'shma gap turini ayting.

1. Ergashgan qo'shma gaplar necha qismdan tashkil topadi?
2. Qanday gapga bosh gap deyiladi?
3. Qanday gapga ergash gap deyiladi?
4. Ergashgan qo'shma gap qismlari bilan so'z birikmasi qismlari o'rtasidagi o'xshashlik haqida so'zlang.
5. Ergashgan qo'shma gap qolipini chizing.

Uyga vazifa. Maqollarning tushirib qoldirilgan qismini tiklang va qo'shma gapni izohlang, bog'lovchi vositalarini tushuntiring.

1. Ona yurtning omon bo'lsa, ...
2. Ish quroling soz bo'lsa, ...
3. Birni kessang, ...
4. Er boshiga ish tushsa, ...
5. Qozonga yaqin yursang, ...
6. Yaxshi bilan yursang, ...

ERGASH GAPNI BOSH GAPGA BOG'LOVCHI VOSITALAR

21-dars

1-topshiriq. Quyidagi qo'shma gap qolipida gaplar tuzing.

1) Agar $\xrightarrow{-sa,}$

2) $\xleftarrow{-ki,}$

3) , \xrightarrow{chunki}

4) $\xrightarrow{shuning uchun}$

2-topshiriq. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang.

Bilib oling. Ergash gaplar bosh gapga quyidagi vositalar yordamida bog'lanadi:

- 1) ergashtiruvchi bog'lovchilar;
- 2) ko'makchili qurilmalar (*shuning uchun shu sababli, shu tufayli* va boshqalar);
- 3) yuklamalar (*-ki*);
- 4) nisbiy so'zlar (*kim — o'sha, nima — shu, qayer — shu yer* va boshqalar);
- 5) *deb* so'zi va boshqalar.

94-mas'ala. Ko'chiring. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlang.

1. Shunday yaxshi odatlarimiz borki, ularga hurmat bilan qarash lozim. (*Said Ahmad*) 2. Tilagim shuki, tog'a, ayam bilan ukalarim kishilarga muhtoj bo'lmasin. (*Oybek*) 3. Ikkinchi masala ancha jiddiy, shuning uchun u maxsus o'rganishni talab qiladi. (*Murod Muhammad Do'st*) 4. Agar shu topshiriqni bajarmasa, obro'yi bir pul bo'ladi. (*Olimjon Xoldor*) 5. Kimki dushmani bilan olishganda ham insonparvarlikni unutmasa, u, albatta, yengadi. (*Xurshid Davron*) 6. Shamol qay tarafga essa, maysa ham o'sha tomonga egiladi. (*Xurshid Davron*)

95-mas'ala. Matnni o'qing. Qo'shma gaplarni ko'chiring. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlang.

Ongli kishi deyilsa, onga ega, aql-idrokli odam tushuniladi. Ongli hayot desak, bir maqsadga yo'naltirilgan turmush ifodalanadi. **Ongli** so'zi shunday odamlarni bildiradiki, ular voqelikni, ijtimoiy hayotni, o'zining mavqeyi hamda tarixiy va fuqarolik burchini yaxshi tushunadilar.

(«*Vatan tuyg'usi*»)

96-mas'ala. O'qing, ergashgan qo'shma gaplarni topib, ko'chiring.

1. Dalalarga chiqing, bahri dilingiz ochilsa, quvvatga kirib ketasiz. (*Oybek*) 2. Hayotimda kim uchundir foydali inson bo'lsam, bu mening eng katta yutuq'imdir. 3. Shuni bilingki, vaqtning qadriga yetish, uni behuda o'tkazmaslik lozim. 4. Ikkovi ham men bilan qadrdonlardek so'rashdi, shuning uchun darrov suhbatimizga jon kirdi. (*Abdulla Qahhor*). 5. Ular mening aytganimni qilishadi, chunki men oilamizning kenjatoyiman. (*E. A'zamov*)

97-mas'ala. Qismlari o'zaro go'yo, go'yoki bog'lovchi vositalari yordamida bog'langan qo'shma gaplarga to'rtta misol keltiring. Bosh va ergash gaplarni aniqlang.

- ?
1. Ergash gap bosh gapga qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanadi?
 2. -ki bog'lovchi vositasi qaysi gapning qaysi bo'lagi tarkibida qo'llanadi?
 3. Go'yo, xuddi, chunki bog'lovchi vositalari qaysi gap tarkibida qo'llanadi va qanday tinish belgisi bilan yoziladi?
 4. Nisbiy so'zlar deganda nimani tushunasiz? Nisbiy so'zlar yordamida bog'langan ergashgan qo'shma gaplarga misollar keltiring.

98-mashq. *Uyga vazifa.* Gaplarni ko'chiring. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlang.

1. Amir Temur o'g'lining qilich tutgan qo'li baquvvat bo'lsin deb, kecha-kunduz mashq qildirdi, yuragi qo'rquv bilmasin deb, sher yuragini yedirdi, farosatli bo'lsin deb, kitobga oshna qildi. (*Xurshid Davron*) 2. Hasanali bekning yechinib yotishini kutib turardi, chunki uni yotqizib, yoqilgan shamni o'zi bilan narigi hujraga olib chiqmoqchi edi. (*Abdulla Qodiriy*) 3. Tojixon safardan ikki kun kechikib qaytibdi, shuning uchun brigadasidan hech ko'ngli tinchimayotgan ekan. (*Abdulla Qahhor*) 4. Mabodo men chiqolmay qolsam, qo'ni-qo'shnilarga o'zing bosh bo'lib, borib kelaveringlar. (*Xurshid Do'stmuhammad*)

ERGASHTIRUVCHI BOG'LOVCHILI ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

22-23-darslar

I-topshiriq. Qismlari o'zaro *agar, chunki, toki, go'yo* so'zlari yordamida bog'langan to'rtta qo'shma gap tuzing.

II-topshiriq. Bosh gapga yuqoridagi so'zlar yordamida bog'langan ergash gaplar bosh gapning qanday belgilarini bildirishini ayting.

Bilib oling. Bosh gapda ifodalangan mazmunning sababi, maqsadi, sharti yoki qiyosini bildirgan ergash gaplar *bosh* gapga sabab (*chunki, negaki*), maqsad (*toki*), shart (*agar, agarda, basharti, mabodo*) ergashtiruvchi bog'lovchilari, shuningdek, qiyoslash-chog'ishtiruv (*go'yo, go'yoki, xuddi*) yuklama-bog'lovchilari yordamida bog'lanadi. Sabab, maqsad, qiyoslash-chog'ishtiruv bog'lovchilari ergash gap boshida qo'llanadi va ergash gap bosh gapdan so'ng keladi. Bunday vaqtda yozuvda ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi.

Shart bog'lovchilari gap boshida keladi. Ergash gap kesimi shart maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi. Bunday ergash gaplar bosh gapdan oldin keladi. Ko'pincha shart bog'lovchilari qo'llanmasa ham, shart mayli shakli qo'shma gap qismlarini bog'layveradi.

99-mashq. Ko'chiring. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni va ergash gapning qanday ma'no ifodalayotganini ayting.

1. Ozgina hovliqib turishsa ham, cho'chishsa ham mayliga, negaki keyin yelkalaridan yuk arigan mahali tuyadigan shodliklari ham shunga yarasha

bo'ladi. (*Murod Muhammad Do'st*) 2. Soliqni bermangiz demayman, chunki sizning itoatingiz menga bundog' to'nlar berar! (*Abdulla Qodiriy*) 3. Misralarda so'zlar gavhar kabi yonadi, go'yo yangi ranglar, yangi jilvalar bilan porlaydi. (*Oybek*) 4. Bu masalani sinfda keng muhokama qilamiz, toki boshqa qaytarilmasin. («*G'uncha*») 5. Vijdonni asrangiz har nedan ortiq, Bobolardan qolgan noyob bu tortiq, Toki avlodlarga yetolsin omon. (*A.Oripov*)

100-mashq. Bosh gapga *agar* bog'lovchisi yordamida bog'langan ergashgan qo'shma gapga to'rtta misol topib, *agar* bog'lovchisini *basharti*, *mabodo* bog'lovchisiga almashtirib ko'ring.

Namuna: *Agar boshingga qilich kelsa ham, to'g'ri gapir. // Basharti boshingga qilich kelsa ham, to'g'ri gapir. // Mabodo boshingga qilich kelsa ham, to'g'ri gapir.*

101-mashq. Gaplarni o'qing, ergashtiruvchi bog'lovchilar yordamida bog'langan ergashgan qo'shma gaplarni aniqlang va ularga izoh bering.

Kishida odob bo'lsa, ilm ham bo'lishi lozim. Odob shunday tojki, u aqlli, farosatli odamlar boshini bezaydi. Odobli odam tabibga o'xshaydi, chunki u bilan suhbatlashish ko'ngildagi g'amni quvadi. Ilm bir daraxt, odob esa uning mevasidir. Odob ulug'lik va yuksaklik qasrining narvonidir, shuning uchun u orqali barcha maqsad va manzillarga yetish mumkin. Qaysi yerda ilm-u ma'rifat kuchli bo'lsa, o'sha yer baxt maskanidir.

(«*Sharq hikmatlari*»dan.)

102-mashq. Quyida berilgan gaplarni davom ettiring va bog'lovchi vositalarning gapdagi vazifalarini tushuntiring.

1. Donishmandlar so'zni javohirga o'xshatadilar, chunki... 2. Aytar so'zingni bilib ayt, chunki... 3. So'zning lazzati uni gapirishda emas, shuning uchun... 4. Til shirinligi ko'ngilga yoqimli, shuning uchun... 5. Har bir kishining so'zi aqliga yarasha bo'ladi, shu sababli...

1. Qanday bog'lovchilarga ergashtiruvchi bog'lovchilar deyiladi?
2. Qanday gaplarga ergashtiruvchi bog'lovchili ergashgan qo'shma gaplar deyiladi?
3. Ergashtiruvchi bog'lovchili ergashgan qo'shma gaplarga misollar keltiring.

103-mashq. *Uyga vazifa.* Bosh gapga *toki* bog'lovchisi yordamida bog'langan ergash gaplarga uchta misol keltiring. Ergash gap qanday ma'no ifodalashini ayting.

104-mas'ala. Quyida sodda gap juftliklari va ergashtiruvchi bog'lovchi vositalar berilgan. Sodda gaplarni bog'lovchilarning har biri bilan bog'lab qo'shma gaplar tuzing. Zarur bo'lganda, gaplarning o'rmini, so'zlar va ularning shakllarini o'zgartiring.

1. Orif aka ko'targan mavzu chuqurroq edi. Ko'pchilik indamay o'tirdi.
2. Baxtim bor. Har narsa go'zal ko'rinadi mening ko'zimga.

Bog'lovchi vositalar: *shuning uchun, shu sababli, shu bois, shu tufayli, chunki, negaki, -ki, go'yo.*

Bilib oling. Ergashtiruvchi bog'lovchilar o'zining ma'nosiga mos ravishda ergash gapga sabab, maqsad, shart, o'xshatish kabi ma'nolarni beradi. Shuning uchun ergash gapli qo'shma gaplar «sabab ergash gapli qo'shma gaplar», «maqsad ergash gapli qo'shma gaplar» kabi mazmuniy turlarga ham bo'linadi.

105-mas'ala. Gaplarni ko'chiring. Ergash gaplarda bog'lovchi vositalar ma'nosiga muvofiq ifodalangan mazmuni izohlang.

1. Biz shu yo'lga sodiqmiz, chunki boshqa yo'l yo'q. (*Sh. Xolmirzayev*)
2. U Mingbuloqqa kelganidan xursand, shuning uchun xayollari ham Mingbuloqdek tiniq edi. (*O'. Umarbekov*)
3. Agar gapim noto'g'ri bo'lsa, isbotlab bersinlar. (*Ahmad A'zam*)
4. Agar o'zingda xohish tug'ilsa, taklifimni qabul qilishing mumkin. (*Tohir Malik*)
5. Biz xonalar keng bo'lsa deymiz, toki xastalar toza havoga muhtoj bo'lishmasin. (*Tohir Malik*)
6. Atrofga sokinlik cho'kdi, go'yo butun shahar, butun o'lka oromga berilgan edi. (*Tohir Malik*)
7. Ko'zlari yarim yumuq, go'yo kattaroq ochishga majoli yo'q. (*Bahodir Murod Ali*)

106-mas'ala. Berilgan qo'shma gaplardagi *shuning uchun* bog'lovchi vositasini *chunki* bog'lovchisi bilan, *chunki* bog'lovchisini *shuning uchun* bilan almashtiring. Bunda ular tarkibidagi sodda gaplar tartibi, ergash va bosh gaplarning o'zaro munosabatida qanday o'zgarish ro'y berayotgani haqida xulosa chiqaring.

1. Bu yil cho'llarda o't mo'l, chunki yomg'ir ko'p yog'di.
2. Kitobni bir kunga olgan edim, shuning uchun uni shu kechasi dayoq o'qib chiqdim.
3. Choyni damlaganimga ancha bo'ldi, shuning uchun sovib qolgan bo'lsa kerak.
4. Sinfimizda hamma bir jon-u bir tan, shuning uchun bizda qoloqlar yo'q.
5. Dangasa bahona izlaydi, chunki mehnat unga yoqmaydi.

107-mas'ala. Gaplarni ko'chiring. Qo'llangan va qo'llanmagan shart bog'lovchilarini aniqlang, ular qo'llanganda yuzaga keladigan ma'no kuchayishiga diqqat qiling.

1. Shuni yodda tutingkim, dilda e'tiqod butun bo'lsa, aslo naslimiz yo'qolmagay, tilimiz unutilmagay. E'tiqod susaysa, til emas, imon ham unutilgay. (*Xurshid Davron*) 2. Xalqim, tarix hukmi seni agarda, Mangu muzliklarga eltgan bo'lsaydi, Qorliklarni makon etgan bo'lsayding, Mehrim bermasmidim o'sha muzlarga?... Yurtim, seni faqat boyliklaring-chun Sevgan turzand bo'lsa, kechirma aslo! (*A.Oripov*).

1. Ergashtiruvchi bog'lovchilarning ma'nolariga muvofiq qo'shma gap mazmunidagi o'ziga xosliklar haqida gapiring.
2. Ergashtiruvchi bog'lovchilarga bog'liq ravishda qo'shma gap qismlarining joylashishini tushuntiring.
3. O'xshatish-chog'ishtirish mazmuni ifodalangan qo'shma gaplarga misollar keltiring.

Uyga vazifa. Bosh gapga chunki bog'lovchisi yordamida bog'langan ergash gaplarga uchta misol keltiring. Ergash gap qanday ma'no ifodalashini ayting.

KO'MAKCHILI QURILMALAR YORDAMIDA ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

24-dars

1. tushuntirib. Bosh gapga shuning uchun, shu sababli, shu tufayli ko'makchil qurilmalar vositasida bog'langan ergashgan qo'shma gaplarga uchta misol yozing.

2. tushuntirib. Bog'lovchi vositalarning qaysi gap tarkibida qo'llanayotgan va qanday tinish belgisi bilan yozilayotganini izohlang.

Bilib oling. Bosh gapda ifodalangan mazmunning sababini bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga shuning uchun, shu sababli, shu tufayli singari ko'makchili qurilmalar vositasida bog'lanadi. Ular bosh gap tarkibida keladi.

109-misal. Ko'chiring. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang. Qanday tinish belgisi qo'yilganini va buning sababini izohlang.

1. Uning bunday odati yo'q edi, shuning uchun yigit hayron bo'lib biroz qarab turibdi. (*Abdulla Qahhor*) 2. Yozi bilan tinimsiz mehmon qildik, shu sababli mo'l hosil oldik. (*Olimjon Xoldor*) 3. Ammo shu tobda hordiq chiqarishga fursat yo'q edi, shu bois tag'in jiddiy ishga kirishib ketdilar. (*O.Yusupov*) 4. Saodat ko'pdan beri ashula aytmagay.

edi, shuning uchun ham u jaranglagan ovozlarga qo‘shilib ashula aytgisi keldi. (*Ibrohim Rahim*) 5. O‘zimiz juda cho‘llab kelgan edik, shuning uchun kechirdik. (*Abdulla Qodiriy*)

110-mashq. Berilgan gaplardagi *shuning uchun, shu sababli, shu tufayli* kabi bog‘lovchi vositalar tarkibidagi ko‘rsatish olmoshini chiqarib tashlab, ko‘makchi holda qo‘llang. Ergash gap kesimi tarkibida qanday o‘zgarish bo‘lganligini izohlang.

1. Maktabimizda sport klubi faoliyat olib bormoqda, shuning uchun klub a‘zolari turli musobaqalarda yaxshi natijalarni qo‘lga kiritmoqdalar. («*G‘uncha*») 2. Musavvirlikka menda havas uyg‘ondi, shu sababli uning sirlarini o‘rganishga astoydil bel bog‘ladim. (*Said Ahmad*) 3. Giyohvandlik — insoniyat kushandasi, shu tufayli unga qarshi dunyo ahli ommaviy kurash olib bormoqda. (*Gazetadan.*) 4. Beruniy ilm yo‘lidagi hamkorlikni juda qadrlardi, shuning uchun ham o‘z davrining taniqli olimlari bilan ilmiy aloqalar o‘rnatgan edi. (*Mirkarim Osim*) 5. O‘qituvchi bolalarni nazmdan xabardor etishni o‘z burchi hisoblardi, shu bois «*Guliston*» va «*Bo‘ston*» kabi kitoblarni mustaqil mutolaa qilishga ruxsat bergan edi. (*A.Qayumov*)

Namuna: *Maktabimizda sport klubi faoliyat olib bormoqda, shuning uchun klub a‘zolari turli musobaqalarda yaxshi natijalarni qo‘lga kiritmoqdalar. // Maktabimizda sport klubi faoliyat olib borayotganligi uchun klub a‘zolari turli musobaqalarda yaxshi natijalarni qo‘lga kiritmoqdalar.*

111-mashq. Gaplarni ko‘chiring. Ergash gapning bosh gapga bog‘lanishiga diqqat qiling.

1. Olim kishilar har yerda aziz va hurmatlidir, shuning uchun har vaqt ilm olish ilinjida bo‘l. 2. Ilimsiz inson — mevasiz daraxt, shuning uchun hamisha ilmlilar safida bo‘lishga intil. 3. Ilm martabasi martabalarning zo‘ridir, shu sababli yoshlikdan ilm olish payida bo‘l. 4. Qog‘ozga tushirilmagan ilm unutilib ketadi, shuning uchun bilganlaringni kelgusi avlodlarga yozib qoldirishga harakat qil. 5. Ilm — saodatga yo‘llovchi mash‘al, shu tufayli uning insonlar hayotidagi o‘rni nihoyatda katta. («*Otalar so‘zi*»)

112-mashq. *Shuning uchun, shu sababli, shu tufayli* bog‘lovchi vositalari ishtirokida uchta gap yozing. Gap qismlari qanday tinish belgisi bilan ajratib yozilganligi sababini izohlang.

1. Qanday ergash gaplar bosh gapga ko'makchili qurilmalar yordamida bog'lanadi?
2. Ko'makchili qurilmalar ergashgan gapning qaysi qismida qo'llaniladi?

11.3-mashq. *Uyga vazifa.* Avval uchun, sababli, tufayli ko'makchilari ishtirok etgan uchta gap yozing. Bu gaplarni *shuning uchun, shu sababli, shu tufayli* bog'lovchi vositalari yordami bilan ergashgan gapga aylantiring. Gap tarkibida qanday o'zgarishlar bo'lganini ayting.

25-dars

MUSTAHKAMLASH

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Qanday gaplar qo'shma gaplar deyiladi?
2. Qo'shma gaplarning qanday turlari bor?
3. Qo'shma gaplarning qismlarini bog'lovchi vositalar haqida gapiring.
4. Teng bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gap qismlari orasidagi munosabat qanday bo'ladi?
5. Ergashtiruvchi bog'lovchilar vositasida birikkan qo'shma gap qismlari qay tarzda munosabatga kirishadi?
6. Qismlari faqat ohang vositasida bog'langan qo'shma gaplarni tavsillang.
7. Qo'shma gap tarkibidagi qism (sodda gap)lar yozuvda qanday tinish belgilari bilan ajratiladi?
8. Ko'makchili qurilmalar yordamida ergashgan qo'shma gaplarga misol keltiring.

1-topshiriq. «Qo'shma gaplarga kim ko'p misol topadi?» o'yinini tashkil qiling. Sinf o'quvchilari 3 guruhga bo'linadi. Qur'a tashlanib, ularning guruh raqamlari aniqlanadi. So'ng 5 daqiqa vaqt berilib, 1-guruh bog'langan qo'shma gaplarga, 2-guruh bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarga, 3-guruh ergash gapli qo'shma gaplarga misollar topadi va alohida bir varaqqa raqamlab yozib chiqadi. Misollar yozilgan varaqlar o'qituvchi tomonidan yig'ib olinadi va misollar o'rtada muhokama qilinadi. Eng ko'p va to'g'ri misol topgan guruh g'olib deb e'lon qilinadi.

2-topshiriq. «Matndagi qo'shma gaplarni kim tez va to'g'ri aniqlaydi?» o'yinini o'tkazing. O'qituvchi «Adabiyot» darslik-majmuasidan shu kunlarda o'rganilayotgan badiiy asar matnidan ikki betni tanlab, shu betlarda nechta qo'shma gap mavjudligini e'lon qiladi. Ularni topish va shu qo'shma gaplar qismlarini bog'lovchi vositalarni izohlash uchun o'quvchilarga 5—7 daqiqa vaqt beradi. O'quvchilar javobni alohida varaqqa yozadilar. O'qituvchi dastlabki 10 ta javobni yig'ib olgandan so'ng o'yinni to'xtatadi. Natijalar e'lon qilinadi.

Gaplarda qoʻllangan bogʻlovchi vositalarning (turlari boʻyicha) roʻyxatini tuzing.

1. *Shu onda qattiq qarsak chalindi-yu, hamma oʻrnidan turdi.* (Abdulla Qahhor) 2. *Daryo tomondan guvullab esib turgan shabada yoʻl boʻyidagi oʻt-oʻlanlarni tebratar hamda sargʻayib borayotgan arpalar undan mavj urar edi.* (Abdulla Qahhor) 3. *Goh derazaga olov ilingandek boʻladi, goh tomda tunuka ustida nimalardir dahshat bilan yugurayotgandek tuyulardi.* (S. Zunnunova) 4. *Men xalqqa juda kam oʻrgatganman, lekin oʻzim undan koʻp narsalarni oʻrganganman.* (Asqad Muxtor) 5. *Qor tingan-u, ammo quyosh bulutlar orasidan chiqa olmay garang.* 6. *Elmurodga tashakkur eʻlon qildi va yonidan oʻz soatini chiqarib taqdim etdi.* (Shuhrat) 7. *Kech edi, lekin uni koʻrdi, dafʻatan koʻzi ilindi.* (E. Aʼzamov) 8. *Mashrabning koʻnglidagi butun gʻurhat birdan bulutday toʻzgʻidi va u yerga sakrab tushdi.* 9. *Bu odat eskirgan boʻlsa eskirgandir, ammo hozir Malohatga maʼqul edi.* (Ibrohim Rahim)

Topshiriq. Guruhlarga boʻlinib, qoʻshma gaplarning qismlarini bogʻlovchi vositalar haqida kichik ilmiy maʼruza tayyorlang, uni sinfda muhokama qiling.

Topshiriq. *Uyga vazifa.* «Sogʻlom avlod — sogʻlom kelajak» mavzusida insho yozing. Unda qoʻshma gaplardan foydalaning va ularning qismlarini bogʻlovchi vositalarni izohlang.

26—27-darslar. Nazorat ishi

DEB SOʻZI YORDAMIDA ERGASHGAN QOʻSHMA GAPLAR

28-dars

Topshiriq. Gapni koʻchiring, sodda yoki qoʻshma gapligini aniqlang.

Ukalarim bezovta boʻlmasin deb, Toʻngʻich botir toʻqayning bir chekkasiga qochdi. («Uch ogʻa-ini botirlar»)

Topshiriq. Qoʻshma gap qismlari qanday bogʻlovchi vositasida bogʻlanganini va qanday tinish belgisi bilan ajratib yozilganini izohlang.

Topshiriq. *Deb* soʻzini *uchun* koʻmakchisi bilan almashtirib koʻring. Farqni aniqlashga harakat qiling.

Bilib oling. Bosh gapda ifodalangan mazmunning maqsadini, sababini bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga ko'pincha *deb* ko'zi yordamida bog'lanadi. Ergash gaplarning kesimi buyruq va shart maylidagi, shuningdek, kelasi zamon fe'llari bilan ifodalanganda, asosan, maqsad ma'nosi, o'tgan zamon fe'llari bilan ifodalanganda esa, ko'proq sabab ma'nosi anglashiladi.

114-mashq. Ko'chiring. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositani va ergash gapning qanday ma'no bildirayotganini aniqlang.

1. Gul barglari uchishadi, tushmayin deb qo'lingga. (*Hamid Olimjon*)
2. Shu mo'jaz uyimda yonsin deb chiroq, Ne aziz zotlarga yondashdim gohi. (*A.Oripov*)
3. Kamalakdek rango-rang Bo'lsin deb, san'at, tillar, Asrlarcha qildim jang. (*E.Vohidov*)
4. Sen otash ichida urasan javlon, Dushman qolmasin deb sevgan elimda. (*Hamid Olimjon*)
5. Yovlar yakson bo'lsin deb, Yigitlar jang boshladi, Yovlar qocha boshladi. (*Hamid G'ulom*)

115-mashq. Bosh gapga *deb* yordamida bog'langan ergash gaplarga to'rtta misol keltiring. Ergash gapning kesimi qanday shaklda ekanligini tushuntiring.

116-mashq. Rasm asosida «Bozor taassurotlari» mavzusida hikoya yozing. Unda qanday qo'shma gaplardan foydalanganingizni, *deb* so'zining vazifalarini ayting.

1. Qanday ma'noni bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga *deb* so'zi yordamida bog'lanadi?
2. Bosh gapga *deb* so'zi yordamida bog'langan ergash gaplarning kesimi qanday mayl shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi?
3. Bosh gapga *deb* so'zi yordamida bog'langan ergash gapga ikkita misol keltiring va bu bog'lovchi vositani *uchun* ko'makchisi bilan almashtirib ko'ring. *Deb* va *uchunning* o'zaro almashinish sababini tushuntiring.
4. Bosh gapga *deb* so'zi yordamida bog'langan ergash gaplarda qanday tinish belgisi qo'yilishini tushuntiring.

Uyga vazifa. «Adabiyot» darsligidan xohlagan bir sahifani ochib o'qing. Unda nechta gap borligini, qaysilari qo'shma gap ekanligini aniqlang. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni ayting.

SHART MAYLI VOSITASIDA ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

29-dars

Berilgan qo'shma gaplar qismlari orasidagi mazmuniy munosabatga diqqat qiling.

*Alpomishga alla aytgan momolarim
Ruhini shod etay desang, xalq bo'l, elim!*

(Muhammad Yusuf)

*Bahor osmonida chaqnasa chaqin,
Ko'ksingdan otilar olovli nafas.*

(A. Oripov)

2-ummad. Qo'shma gap tarkibidagi bosh va ergash gaplarni aniqlang. Ergash gap kesimi qanday shaklda ekanligini ayting.

Bilib oling. Ergash gapning kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar orqali ifodalanganda, shart mayli qo'shimchasi ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vosita ham sanaladi. Bunday ergash gaplar bosh gapda ifodalangan mazmunning yuzaga chiqish yoki chiqmaslik shartini, paytini bildiradi. Yozuvda ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi.

115-ummad. Ko'chiring, bosh va ergash gaplarni aniqlang. Ergash gapning bosh gapga qanday bog'lovchi vosita yordamida bog'lanayotganini ayting.

1. Yerga mehringni bersang, u senga rizq beradi, seni to'ydiradi. (*Erkin Samandar*)
2. Yomon bo'lar, agar ko'z yoshing tugab qolsa,

kelganicha baxt. (*Shavkat Rahmon*) 3. Esli-hushli do'stlaringiz bo'lsa, biznikiga kelib kelarsiz. (*Murod Muhammad Do'st*) 4. Qorako'zni yana supurgi bilan urang, unga kosov otsang, ukalaringnikiga ketib qolaman. (*Said Ahmad*)

119-mashq. qolipiga mos uchta ergashgan qo'shmagap yozing. Ergash gapning bosh gapga qanday bog'lanayotganini izohlang.

120-mashq. Siz tabiatni kuzatganmisiz? Agar kuzatgan bo'lsangiz, bu haqda o'z fikr mulohazalaringizni bildiring. Berilgan gaplarni bosh va ergash gaplarga ajratilg.

1. Agar daraxt shoxlari yoz faslida sarg'aysa, kuz erta keladi. 2. Olma, oltin kabi mevali daraxtlar ikkinchi bor gullasa, bu kuzning iliq kelishidan darakdir. 3. Qaldirg'och pastlab uchsa, yog'ingarchilik bo'ladi. 4. Chinnigul o'zidan yoqimli hid taratsa, tez orada shamolni kutavering. 5. Baliq tez-tez suv betiga sapchib chiqsa, yomg'ir yog'adi. 6. Mevali daraxtlar ko'p hosil qilsa, qish qattiq keladi.

121-mashq. Ko'chiring. Ergash va bosh gaplarni aniqlab, ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni ayting.

1. Kasalini yashirsang, isitmasi oshkor qiladi. (*Maqol*) 2. Seni hurmat qilishlarini istasang, o'zingni hurmat qil. («*Tafakkur gulshani*») 3. Ichlari oshimasa, menga o'sha gaplarni gapirmas edi. (*Abdulla Qahhor*) 4. Hurmat qilsang, hurmat ko'rasan. (*Maqol*) 5. Mehmon kelsa eshikdan, rizqi kirar eshikdan. (*Maqol*)

 1. Kesimi fe'llning shart mayli shakli bilan ifodalangan ergash gaplar qanday ma'nolarni ifodalaydi?
2. Shart mayli qo'shimchasi yordamida bog'langan qo'shma gap qismlari qanday tinish belgisi bilan ajratiladi?

122-mashq. *Uyga vazifa.* Kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalangan ergash gapli qo'shma gaplardan iborat bo'lgan to'rtta maqol keltiring. Ergash va bosh gaplarni aniqlang.

KO'RSATISH OLMOSHILI ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

30-dars

1-topshiriq. Ko'chiring. Qo'shma gaplar tarkibidagi bosh va ergash gaplarni aniqlang.

1. *Shuni doimo yodingda tutki, biz hammamiz seni yaxshi ko'ramiz.* (*Parda Fursun*) 2. *Shunga aminmanki, «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun ta'lim tizimimizni*

yaxshilashda tub burilish yasaydi. («Ma'rifat») 3. Umidimiz shuki, Sizlar baxtli bo'linglar. (Ismoil To'lak) 4. Shunday yashaylikki, hamma havas qilsin.

2-topshiriq. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshini toping va qanday gap bo'lagi vazifasida kelayotganini ayting.

Bilib oling. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi ma'nosini izohlash uchun qo'llangan ergash gaplar bosh gapga *-ki* yuklasi yordamida bog'lanadi. Bu yuklama bosh gap kesimi tarkibida bo'ladi va ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi.

Ba'zan bu bo'lak qo'llanmasligi ham mumkin, ammo uning o'rni bilinib turadi.

123-mashq. Ko'chiring. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshini aniqlang.

1. Shunday odamlar borki, ular bilan gaplashib bahra olasan. (*Hamid Gulom*) 2. Shunga ishonchim komilki, qasd qilganlar, albatta, past bo'ladi. (*Shuhrat*) 3. Shuni angladimki, inson qobiliyati cheksiz ekan. 4. Shunday ne'matlar borki, ularni pul birligida o'lchab bo'lmaydi. (*Azim Suyun*) 5. Odam borki, odamlarning naqshidir, Odam borki, hayvon andin yaxshidir. (*Alisher Navoiy*)

124-mashq. Gaplarni ko'chiring, bosh gap tarkibida kelgan ko'rsatish olmoshini aniqlang va vazifasini tushuntiring.

1. Shuni bilingki, aql bilan odob — jism bilan jon. 2. Shuni esdan chiqarmaslik lozimki, aqlsizga so'z uqtirgandan ko'ra yelkada tosh tashish afzal. 3. Shunga amin bo'ldimki, serjahl boshda aql bo'lmaydi. 4. Shundan ehtiyot bo'lish lozimki, hamrohingiz aslo nodon bo'lmasin. 5. Shuni doimo yodda tutish kerakki, nodon odamning gapi ko'p bo'ladi. («*Sharh hikmatlari*» dan.)

125-mashq. Ko'chiring. Qo'shma gap tarkibidagi bosh va ergash gaplarni aniqlang. Ergash gaplarni bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi o'rnida keltirib, qo'shma gapni sodda gapga aylantiring.

1. Baxtim shuki, seni uchratdim. (*Z. Saidnosirova*) 2. Shunday o'zgarishlar bo'lmoqdaki, aqling bovar qilmaydi. 3. Shunisi quvonarliki, sinfdagi o'quvchilarning hammasi bir-biri bilan juda ahil. 4. Shuni bilingki, hech

bu yangilik bexosiyat bo'lmaydi. (*Asqad Muxtor*) 5. Biz shunday kutubxona qurmoqchilik qilaylikki, butun el qoshida manzur va mo'tabar bo'lsin. (*Oybek*)

Namuna: *Baxtim shuki, seni uchratdim. // Baxtim — seni uchratganligim.*

127-mashq. «Zukkolar» o'yini. Ikki guruhga bo'lining. Birinchi guruh bosh gap tarkibida ko'rsatish olmoshi ishtirok etgan ergashgan qo'shma gap tuzsin. Ikkinchi guruh bu gaplarni sodda gapga aylantirsin. Qaysi guruh to'xtab qolsa, yutqizgan bo'ladi.

1. Ko'rsatish olmoshlari qaysi gapning tarkibida qo'llanadi?
2. Bosh gap tarkibida ko'rsatish olmoshlari ishtirok etganda, uning kesimi qanday shaklda bo'ladi?
3. -ki yuklamasining vazifalari haqida gapiring.

128-mashq. *Uyga vazifa.* Bosh gap tarkibida ko'rsatish olmoshi ishtirok etgan qo'shma gap yozing. Ularning har birida ko'rsatish olmoshi xilma-xil gap vazifasida kelsin. Bu gaplarni sodda gaplarga aylantiring.

11-dars

NISBIY SO'ZLI ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

1-topshiriq. Berilgan gaplar tarkibidagi bosh va ergash gaplarni aniqlang.

1. *Kim harakat qilsa, u baraka topadi. (Maqol)* 2. *Kimning ko'ngli ochiq bo'lsa, uning el o'rtasidagi martabasi ulug' bo'ladi.*

2-topshiriq. Qo'shma gap tarkibida bir-biriga nisbatlanayotgan olmoshlarni aniqlang.

3-topshiriq. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi o'rniga ergash gapni almashtirib, qo'shma gapni sodda gapga aylantirishga harakat qiling.

Bilib oling. Ergash gap tarkibida qo'llanuvchi *kim, nima, qancha, qanchalik, qanday, qayer* kabi so'roq olmoshlari va bosh gap tarkibida unga javob bo'lib keluvchi *shu, o'sha, shuncha, shunchalik, shunday* kabi olmoshlar bir-biriga nisbatan qo'llanganligi, biri ikkinchisini taqozo etganligi uchun nisbiy so'zlar hisoblanadi. Ergash gapning kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi.

129-mashq. Ko'chiring. Bosh va ergash gaplardagi o'zaro nisbatlanayotgan so'zlarni toping.

1. Siz Hindistonda neniki ko'rgan bo'lsangiz, shularning hammasini jamiyatga bir kitob yozmog'ingiz darkor. (*A.Qayumov*) 2. Qalandarov yugurdagini

«Eshon, hoy!» deb chaqirganda, Saida qanchalik xursand bo'lgan bo'lsa, hujrani ko'rib shunchalik ta'bi tirriq bo'ldi. (*Abdulla Qahhor*) 3. Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning o'zi ham to'g'ri bo'ladi. (*Maqol*) 4. Kimki o'zining yaxshi ishidan quvonsa, yomon ishidan xafa bo'lsa, demak, u haqiqiy mo'mindir. (*Hadis*) 5. Bu Vatanni jon bilan saqlashga, Cho'lpon, hozir o'l, Kimki qasd etsa anga, kiysin pushaymondin kafan! (*Cho'lpon*)

129-mashq. Ko'chiring. Bosh va ergash gaplardagi o'zaro nisbatlanayotgan so'zlarni toping. Bosh gap tarkibidagi nisbatlanayotgan ko'rsatish olmoshining qaysi gap bo'lagi vazifasida kelayotganini aniqlang.

1. Kim chaqqon va tez harakat qilsa, yutuq o'shaniki bo'ladi. (*O' Haydarov*) 2. Sen birodaringni qanchalik yaxshi ko'rsang, Tangri ham seni shunchalik yaxshi ko'radi. (*Hadis*) 3. Kim birovga choh qazisa, o'zi yiqiladi. (*Maqol*) 4. Qayerda ish to'g'ri yo'lga qo'yilgan bo'lsa, o'sha yerda rivojlanish bo'ladi. 5. Nima ro'zg'orga kerak bo'lsa, dadam o'shani bozordan keltiraverar edi. (*Oybek*) 6. Kimki boshqalarga rahm-u shafqat qilmasa, unga ham hech kim rahm-u shafqat qilmaydi. (*Hadis*)

130-mashq. Gaplarni ko'chiring, nisbiy so'zlarni aniqlang va ularning gapdagi vazifalarini tushuntiring.

1. Kimning aqli ko'p bo'lsa, ayblari yashirin va do'stlari ko'p bo'ladi. 2. Kimki shoshilmay, aql-u tadbir bilan ish tutsa, u o'z maqsadlariga oson erishadi. 3. Nimaiki senga zarar keltirsa, o'sha narsani boshqalarga ham ravo ko'rma. 4. Har kim o'z og'zining qorovuli bo'lsa, uning nafasi hech qachon bo'g'ilmaydi. 5. Kimning ichi nog'ora singari bo'sh bo'lsa, uning behuda so'zlari atrofdagilarning miyasini egovlaydi.

(«*Mashriqzamin – hikmat bo'stoni*» kitobidan.)

131-mashq. «Zukkolar» o'yini. Ikki guruhga bo'lining. Birinchi guruh nisbiy so'zlar ishtirok etgan ergashgan qo'shma gap tuzsin. Ikkinchi guruh bu gapni sodda gapga aylantirsin. Qaysi guruh to'xtab qolsa, yutqizgan hisoblanadi.

1. Qanday gaplarga nisbiy so'zli ergashgan qo'shma gaplar deyiladi?
2. Qo'shma gap tarkibidagi qanday so'zlar nisbiy so'zlar sanaladi?
3. Nisbiy so'zli ergashgan qo'shma gap qismlari qanday tinish belgisi bilan ajratib yoziladi?

112-mashq. *Uyga vazifa.* Nisbiy soʻzli qoʻshma gaplarni koʻchiring. Bosh gap tarkibidagi nisbatlanayotgan olmoshning qaysi gap boʻlagi vazifasida kelayotganini va shunga koʻra ergash gapning turini ayting.

1. Kimki samimiy va pokdil boʻlsa, uning ishlari oʻngidan kelaveradi. 2. Odamlarga qanchalik yaxshilik qilsang, el seni shunchalik eʼzozlaydi. 3. Qaysi narsaga oʻz mehnating bilan erishsang, oʻsha narsa sen uchun qadrlidir. 4. Kimning yuragida oʻt-olov boʻlsa, oʻsha odamning ishlarida qadhabbus boʻladi. 5. Qayerda ahillik boʻlsa, oʻsha yerda yutuq bor.

12-dars. Nazorat ishi

ERGASHGAN QOʻSHMA GAPLARNING SODDA GAP BILAN MAʼNODOSHLIGI

13-dars

1-topshiriq. Berilgan qoʻshma gaplarning bosh gaplari tarkibidagi koʻrsatish olmoshlarini toping.

1. *Shuni sezdimki, oila aʼzolari bir-biri bilan juda ittifoq ekan.* 2. *Kim oldin musht koʻtarsa, u ojiz boʻladi. (Maqol)*

2-topshiriq. Ergash gapni bosh gap tarkibidagi koʻrsatish olmoshi oʻrniga qoʻyib, qoʻshma gapni sodda gapga aylantiring.

Bilib oling. Tarkibida koʻrsatish olmoshi mavjud boʻlgan ergashgan qoʻshma gaplar tegishli sodda gaplar bilan maʼnodosh boʻla oladi. Ergash gapni bosh gap tarkibida tegishli koʻrsatish olmoshi bilan ifodalangan gap boʻlagi oʻrniga qoʻyish orqali sodda gapga aylantirish mumkin. Masalan: 1. *Kim koʻp oʻqisa, u koʻp biladi. // Koʻp oʻqigan koʻp biladi.* 2. *Shuni bilingki, kengga keng, torga tor dunyo. // Dunyoning kengga keng, torga torligini bilib oling.*

133-mashq. Koʻchiring. Ergash gapni bosh gap tarkibidagi koʻrsatish olmoshi oʻrniga qoʻyib, qoʻshma gapni sodda gapga aylantiring.

1. Siz kimga ishonch bildirsangiz, men uni sherik qilib olishim mumkin. (*R. Fayziy*) 2. Shunga xursandmizki, bolalar oʻz yoʻlini topib ketishdi. (*Y. Sulaymon*) 3. Kim koʻp bilsa, u kamgap boʻladi. (*Shuhrat*) 4. Tilagimiz shuki, hammangiz el xizmatiga kamarbasta farzandlar boʻlinglar. (*Qamchibek Kenja*)

134-mas'ala. «Zukkolar» o'yini. Ikki guruhga bo'lining. «Donolar» guruhi ko'rsatish olmoshi ishtirok etgan qo'shma gaplar topsin. «Zukkolar» guruhi bu gaplarni sodda gapga aylantirsin. Qaysi guruh to'xtab qolsa, yutqizgan hisoblanadi.

135-mas'ala. Berilgan gaplarni sodda gaplarga aylantiring va ular o'rtasidagi farqlarni tushuntiring.

1. Shuni bilingki, dunyoda tinchlikdan ulug'roq ne'mat yo'q. 2. Kimki mustaqil fikr yuritmasa, uni boshqalar oson egib oladi. 3. Shunga ishonch hosil qildimki, ko'p uxlagan oz yashaydi. 4. Kimki tinch yashashni istasa, pastkash odam bilan hech qachon do'stlashmaydi. 5. Badanda nimaiki quvvat bo'lsa, u tozalik va pokizalikdandir.

136-mas'ala. Gaplarni ko'chiring. Ularni sodda gapga aylantiring. Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish uchun qanday o'zgarishlar qilganingizni ayting.

1. Haqiqat shunday jonki, pardozi uning husnini buzadi. (*Abdulla Qahhor*)
2. Yozuvchining mahorati shundaki, butun bahorni atigi chigitdek keladigan g'o'ra ichiga qamab bera biladi. (*Abdulla Qahhor*)
3. Kimki qanoat qilsa, uning yaxshi-yomon bilan ishi bo'lmaydi. (*A.Qayumov*)
4. Kim alam chekmabdi umrida bir bor, U meni anglamas, anglamas aslo. (*A.Oripov*)
5. Maslahatim shulki, bugun o'zga bir go'shaga chekining! (*Oybek*)
6. Saxiylikni odat qilgan bo'lsa kim, Qo'lidan davlati ketmasin uning. (*E.Vohidov*)

1. Qanday ergashgan qo'shma gaplar sodda gap bilan ma'nodosh bo'lishi mumkin?
2. Ergash gapli qo'shma gap qanday qilib sodda gapga aylantiriladi?
3. Bir ma'noni ifodalagan sodda va qo'shma gaplar o'rtasida qanday uslubiy farq mavjudligini izohlang.

137-mas'ala. *Uyga vazifa*. Tarkibida ko'rsatish olmoshi ishtirok etgan to'rtta qo'shma gap tuzing. Ko'rsatish olmoshining qanday gap bo'lagi vazifasida kelayotganini aniqlang.

1-topshiriq.

qolipi asosida qo'shma gap tuzing.

2-topshiriq. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining qanday gap bo'lgan vazifasida kelayotganini aniqlang. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi so'zni toping.

Bilib oling. Bosh gap tarkibidagi kesim vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga *kesim ergash gap* deyiladi.

Kesim ergash gap bosh gapga ko'rsatish olmoshi tarkibidagi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi.

138-mashq. Ko'chiring. Bosh va ergash gaplarni aniqlang. Bosh gap kesimining ifodalanişini tushuntiring.

1. Endi sizlarga muborak topshiriq shuki, har biringiz alohida-alohida ketasiz. (*M.Mansurov*) 2. Toleyim shulki, jahonda bir guliston tanladim. (*Hamid Olimjon*) 3. Muhammad Yusuf ijodining o'ziga xos xususiyati shundaki, u juda oson o'qiladi, sodda, xalqchil. (*O. Sharafuddinov*) 4. Buning natijasi shu bo'ldiki, To'laganning qanshariga musht tushdi. (*Abdulla Qahhor*) 5. Keragi shuki, ana shu miqqiyini ham boqish kerak. (*G'afur G'ulom*) 6. Qizig'i shundaki, shu ko'rinishiga ovozi muloyim edi. (*F.Musajonov*)

139-mashq. Bosh gapning kesimi *shu, shunday, shunaqa, shunda* olmoshlari bilan ifodalangan to'rtta qo'shma gap tuzing. Ergash gaplarni bosh gap tarkibidagi olmosh o'rniga qo'yib, qo'shma gapni sodda gapga aylantiring.

140-mashq. Gaplarni ko'chiring, ergash gapning bosh gapga bog'lanishiga diqqat qiling.

1. Eng yaxshi yo'l shuki, yaxshi do'st yor-diyordan ayrilishni ixtiyor etmaydi. 2. O'tgan ota-bobolarning xulosasi shuki, shirin so'z odamlarning qalbini bog'lovchi zanjirdir. 3. Qisqa gap shuki, odam so'zi bilan taniladi. axloqi bilan maqtaladi. 4. Donolarning o'giti shundayki, so'zning lazzati uni gapirishda emas, balki eshitishdadir. 5. Xalqning xulosasi shuki, xudbin odam hech qachon elga qayishmaydi.

(«*Hikmatlar bo'stoni*» kitobidan.)

141-mashq. «Topqirlar va zukkolar» o'yinini tashkil qiling. «Topqirlar» guruhi bosh gapining kesimi *shuki*, *shundaki* olmoshlari bilan ifodalangan qo'shma gap tuzsin. «Zukkolar» guruhi ularni sodda gapga aylantirsin. Qaysi guruh to'xtab qolsa, yutqizgan hisoblanadi.

1. Qanday gaplar kesim ergash gaplar sanaladi?
2. Kesim ergash gaplar bosh gapga qanday bog'lovchi vosita yordamida bog'lanadi?
3. Yozuvda ergash gap bosh gapdan qanday tinish belgisi bilan ajratiladi?
4. Kesim ergash gapli qo'shma gapning qolipini chizing.

142-mashq. *Uyga vazifa. Vatanni sevishimning boisi shuki*, □ bosh gapi ishtirokida bir necha qo'shma gap tuzing.

Namuna: *Vatanni sevishimning boisi shuki, u mening kindik qonim to'kilgan muqaddas zamindir.*

35-dars

EGA ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR

1-topshiriq. Ko'chiring. Bosh va ergash gaplarni aniqlang.

1. *Kimki ilm urug'ini sepsa, u ulug'lik mevasini teradi. (Donolar bisotidan.)*
2. *Shu narsa aniqki, tarixini yaxshi bilmagan odam oxir-oqibatda qul sifatida kun kechiradi. (Muhammad Ali)*

2-topshiriq. Bosh gapning egasi vazifasida kelayotgan ko'rsatish olmoshini aniqlang. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositani izohlang.

Bilib oling. Bosh gap tarkibida ega vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga *ega ergash gap* deyiladi. Bunday ergash gap bosh gapga nisbiy so'zlar (*kim* – *o'sha*, *nima* – *o'sha* kabi) yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llaniluvchi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Gap qismlari nisbiy so'zlar yordamida bog'langanda, ergash gap kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi va ergash gap bosh gapdan oldin keladi.

Gap qismlari *-ki* yordamida bog'langanda esa ega ergash gap bosh gapdan keyin keladi.

Eslab qoling. Ba'zan bosh gapning egasi vazifasidagi ko'rsatish olmoshi qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'rnini bilinib turadi.

143-mashq. Quyidagi gap qoliplari asosida to'rtta qo'shma gap tuzing. Bosh gap tarkibida ega vazifasida kelayotgan ko'rsatish olmoshining ostiga chizing. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang.

1. *Kim*

2. *Shunisi*
Shu narsa

144-mashq. Ko'chiring. Bosh va ergash gaplarni aniqlang. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni izohlang.

1. Shu narsa qiziqki, uyquda ham miya o'z faoliyatini to'xtatmaydi. («*Tafakkur va turmush*») 2. Kim izlansa, u, albatta, maqsadiga erishadi. 3. Kimki rostgoya, hamimiy bo'lsa, u el o'rtasida qadr topadi. («*Tafakkur gulshani*») 4. Ko'zi yulma ko'rinsa, shu uni qiziqтира boshladi. («*Oybek*») 5. Kim erta bahorda dalaga chiqib peshona teri to'ksa, u kuzda mehnatining rohatini ko'radi.

145-mashq. Ega ergash gapli qo'shma gaplarni topib ko'chiring. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang.

Yomg'irdan keyin osmonda paydo bo'ladigan kamalak jahondagi jamil ranglarni yettita ipga tortib turganga o'xshaydi. O'sha yetti ipni kim yoyib yuborsa, u olamni anvoyi gullarga burkaydiganday,

Odam bolasi borki, u shu ranglardan birini o'ziniki qilib oladi, butun taqdirini, tarjimai holini, orzu-umidlarini va, nihoyat, olamni shu rang orqali ko'radi. Shu narsa ayonki, tabiat ham shu rang ta'siriga tushib qoladi.

Masalan, men gunafsha rangni yaxshi ko'raman. Shu rangga ko'z tushishi bilan butun umrim ko'z oldimga keladi. Yayrab ketaman. Bung sabab, yoshligimda gunafsha rang qog'ozdan varrak yasab uchirardim. Shuni qiziqarli ediki, ko'm-ko'k bahor osmoni bolalar uchirgan anvoyi rang varraklarga to'lib ketardi. Ular orasida mening gunafsha rang varragim alohida ajralib turardi.

(Said Ahmat)

146-mashq. «Topqirlar va zukkolar» o'yinini tashkil eting. «Topqirlar» guruhi bosh gap egasi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan qo'shma gap topsin. «Zukkolar» guruhi bu gaplarni sodda gapga aylantirsin. Qaysi guruh to'xtab qolsa, yutqizgan sanaladi.

1. Qanday gaplar ega ergash gap hisoblanadi?
2. Ega ergash gaplar bosh gapga qanday vositalar yordamida bog'lanadi?
3. Yozuvda ergash gap bosh gapdan qanday tinish belgisi bilan ajratiladi?
4. Ega ergash gapli qo'shma gapning qoli pini chizing.

147-mashq. *Uyga vazifa.* Gaplarni ko'chiring. Bosh gapning egasi vazifasidagi ko'rsatish olmoshini aniqlang.

1. Anvarga shunisi qiziq tuyuldi, bu yerda ... hamma daraxtlar bir chiziq ustida saf turadi. (*Abdulla Qodiriy*) 2. Bu savollardan ma'lum bo'ldiki, aybnoma uydirma emas. (*Abdulla Qahhor*) 3. Bir narsa aniqki, ahvol yomon. (*Asqad Muxtor*) 4. Kimki taqdirga tan bersa, u hayot to'liqida g'arq bo'lib ketadi. (*O.Yoqubov*) 5. Kimki birovga yomonlik qilsa, u shu dunyoning o'zidayoq jazosini ko'radi. (*Hadis*)

36-dars

HOL ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR

1-topshiriq. Berilgan qo'shma gaplar tarkibidagi bosh va ergash gaplarni aniqlang.

1. *Kechqurun osh suzsak, bir nasiba kam.* (*G'afur G'ulom*) 2. *Yana ikki ko'z ham berdim, yov kelganda, ko'rsin deb.* (*Hamid Olimjon*)

2-topshiriq. Ergash gapning bosh gapga qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanayotganini va bosh gap kesimining qanday belgisini bildirayotganini ayting.

Bilib oling. Bosh gap tarkibida hol vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi yoki bosh gap orqali ifodalangan mazmunning sababi, maqsadi, sharti, payti, holati, miqdor-darajasi kabilarni bildirgan ergash gaplarga *hol ergash gap* deyiladi.

Hol ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar, shart mayli shakllari; sabab, maqsad, shart bog'lovchilari; *deb* so'zi yordamida bog'lanadi.

Hol ergash gaplar holning ma'no turlariga muvofiq o'z ichida payt, o'rin, sabab, maqsad, shart, miqdor-daraja ergash gaplar singari bir necha turlarga bo'linadi.

148-mas'ala. Ko'chiring. Bosh va ergash gaplarni aniqlang. Ergash gapni bosh gap qanday vosita bilan bog'lanayotganini va uning bosh gap kesimining qanday belgisini bildirayotganini ayting.

1. Oqsoqol qayerda bo'lsa, o'sha joyda ish bir tartibda borard (O. Hoshimov) 2. Dutor chalib o'tirsam, tori uzilib ketdi. (Qo'shiq) 3. Oyn qqa xatni oxirigacha o'qiy olmad, chunki hovlining eshigini kimdir taqilla bo'lad. (Sh. Xolmirzayev) 4. Sizni qo'rqib ketmasin deb, kechqurun bezov qilmadik. (Nazir Safarov) 5. Boshingga tashvish tushmasa, qaytib kelmasdin (Said Ahmad) 6. Hali Onaxonning bilmaganlari shu qadar ko'p edik ko'rab oxiriga yetolmasday ko'rindi. (Asqad Muxtor)

149-mas'ala. O'qing, hol ergash gapli qo'shma gaplarni topib ko'chiring, ularni ma'no turlarini aniqlang.

G'afur G'ulom etagini silkitsa, kulgi to'kilardi. U kirgan xonadonda b hovli kulgi qolardi. U har bir xonadonning ko'pdan kutgan aziz mehmo edi. Qayerga borsa, o'sha yerda atrofini yosh-u qari o'rab olardi.

Donolar davrasida dono edi. Bedilni, Hofizni, Jomiyni sevib o'qira Qazrbayjon, tojik, turkman, uyg'ur, qozoq, tatar, qirg'iz tillarida bema gaplasha olardi. U hozirjavob odam edi. Dushanbedagi bir davrada ayta gaplarini haligacha qoyil qolib eslayman.

Siz meni o'zbek, Tursunzodani tojik deyapsizlar. Tojikning oti Tur bo'lsa, o'zbekning oti G'ulom bo'lsa, uning tojikligi-yu, mening o'zbekligi qayoqqa borardi? Yo'q, birodarlar, biz hammamiz qardoshmiz. Mill ayirmachilikni xayolimizga ham keltirmaymiz. Qarang, hatto ismlarimiz ha ayqash-chuyqash bo'lib ketgan-a!

(Said Ahmad)

150-mas'ala. Ko'chiring. Bosh va ergash gaplarni aniqlang. Ergash gapning qand ko'roqqa javob bo'layotgani va bosh gap kesimining qanday belgisini bildirayotgan ayting. Ergash gapning ma'no turini aniqlang.

1. Qayerda ahillik bo'lsa, o'sha yerda qut-baraka bo'ladi. («Tafakkur gulshan») 2. O'simlikni qancha parvarish qilsang, shuncha mo'l hosil olasan. 3. S qanchalik tez oqsa, u shunchalik sayoz bo'ladi. («Tafakkur gulshan») 4. Odamlar ishdan qolmasin deb, marosimni soat besh yarimga tay qilganmiz. (Said Ahmad) 5. Sizni suvdan o'tkazib qo'ymasam, menga berg noningiz harom bo'lg'ay. (P. Qodirov)

✓ 151-mashq. Kesimi *-sin uchun* shaklidagi fe'llar bilan ifodalangan ergash gapli qo'shma gaplarga uchta misol keltiring. Ularning bosh gap kesimining qanday belgisini ifodalayotganini ayting.

1. Qanday gaplar hol ergash gap sanaladi?
2. Hol ergash gaplar bosh gapga qanday vositalar yordamida bog'lanadi?
3. Hol ergash gaplar qanday ma'no turlariga bo'linadi?
4. Yozuvda hol ergash gaplar bosh gapdan qanday tinish belgisi bilan ajratiladi?
5. Hol ergash gapli qo'shma gaplarning qolipini chizing.

152-mashq. *Uyga vazifa*. Bosh gap tarkibida hol vazifasida kelgan *shunday* olmoshi ishtirok etgan ergash gapli qo'shma gaplarga to'rtta misol keltiring. Ergash gapning qanday so'roqqa javob bo'layotgani va bosh gap kesimining qanday belgisini bildirayotganini aniqlang.

TO'LDIRUVCHI ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR

37-dars

1-topshiriq. Berilgan gaplarni ko'chiring. Bosh va ergash gaplarni aniqlang.

1. *Shu narsani esdan chiqarmangki, odam odam bilan uchrashadi, tog' tog' bilan uchrashmaydi. (Oybek)* 2. *Kimki bo'lsa dilozor, undan el-u yurt bezor. (Maqol)*

2-topshiriq. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositani hamda bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining qaysi gap bo'lagi vazifasida kelayotganini aniqlang.

Bilib oling. Bosh gap tarkibida to'ldiruvchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gaplarga *to'ldiruvchi ergash gaplar* deyiladi.

To'ldiruvchi ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llaniluvchi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Gap qismlari nisbiy so'zlar yordamida bog'langanda, ergash gap kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi va to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdan oldin keladi.

Gap qismlari *-ki* yordamida bog'langanda esa to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdan keyin keladi.

Eslab qoling. Ba'zan bosh gapning to'ldiruvchisi vazifasidagi ko'rsatish olmoshi qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'rne bilinib turadi.

153-mashq. Ko'chiring. Qo'shma gaplar tarkibidagi ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni belgilang. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining qanday gap bo'lagi vazifasida kelayotganiga diqqat qiling.

1. Ahmadjon faqat shuni biladiki, dushman bu tepalikni haddan tashqari qattiq o'qqa tutdi. (*Abdulla Qahhor*) 2. Bu o'rinda shuni aytish kerakki, Qulandarovlarni o'sha davr hayoti yarata boshlagan edi. (*M. Qo'shjonov*) 3. Qalbingiz nimani buyursa, siz menga shuni buyuring. (*P. Qodirov*) 4. Shuni bilib qo'yginki, sen suyangan tog'ning tagi nurab qolgan. (*Said Ahmad*)

154-mashq. Gaplarni ko'chiring, to'ldiruvchi ergash gaplarni toping, ularning bosh gapga bog'lanishini izohlang.

1. Bilingki, jim turib salomat bo'lish gapirib malomatga qolishdan afzal. 2. Shuni anglamoq kerakki, ota-ona uchun farzandan ko'ra yaqinroq kimsa yo'q. 3. Shundan ehtiyot bo'lingki, birovning ota-onasini haqorat qilgan odam o'zining ota-onasini ham haqoratlagan bo'ladi. 4. Shuni hamisha yodingizda saqlangki, birovga yolg'on gapirish eng katta gunohdir. 5. Shuni unutmangki, do'stlar bilan suhbat qurmoq gullar orasida sayr qilmoqdan xushdir. (*«Aql aqldan quvvat olar» kitobidan.*)

155-mashq. Quyidagi qo'shma gap qoliplari asosida to'rtta gap tuzing. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang.

1. *Kim* ○ ————— □
 sa, unga (undan)

2. *Shuni* □ ←———— ○
 ki,

156-mashq. «Topqirlar va zukkolar» o'yinini tashkil eting. «Topqirlar» guruhi bosh gap tarkibida *shuni, shunga, shundan* olmoshlari qatnashgan qo'shma gap tuzsin, «Zukkolar» guruhi bu gaplarni sodda gapga aylantirsin. Kim to'xtab qolsa, yutqizgan hisoblanadi.

1. Qanday gaplar to'ldiruvchi ergash gap sanaladi?
2. To'ldiruvchi ergash gaplar bosh gapga qanday vositalar yordamida bog'lanadi?
3. Yozuvda to'ldiruvchi ergash gaplar bosh gapdan qanday tinish belgisi bilan ajratiladi?
4. To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplarning qolipini chizing.

157-mashq. *Uyga vazifa.* Bosh gapga nisbiy olmoshlar yordamida bog'langan to'ldiruvchi ergash gaplarga ikkita, *-ki* yordamida bog'langan to'ldiruvchi ergash gaplarga ikkita misol yozing. Nima uchun to'ldiruvchi ergash gap ekanligini izohlang.

ANIQLOVCHI ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR

38-dars

1-topshiriq. Berilgan qo'shma gaplardagi bosh va ergash gaplarni ajrating.

1. *Shunday odamlar borki, kelajakni oldindan bashorat qila oladilar.* («*Fan va turmush*») 2. *Kim birovlariga yaxshilik qilsa, uning obro'yi baland bo'ladi.* («*Tafakkur gulshani*»)

2-topshiriq. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining qanday gap bo'lagi vazifasida kelayotganiga e'tibor bering.

Bilib oling. Bosh gap tarkibida aniqlovchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga *aniqlovchi ergash gap* deyiladi.

Aniqlovchi ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llanuvchi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi. Birinchi holatda ergash gap bosh gapdan oldin, ikkinchi holatda keyin keladi.

Eslab qoling. Ba'zan bosh gapning aniqlovchisi vazifasida kelgan *shunday, shunaqa* kabi so'zlar qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'rni bilinib turadi.

158-mashq. Ko'chiring. Qo'shma gaplar tarkibidagi bosh va ergash gaplarni aniqlang. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni ayting va bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining qanday gap bo'lagi vazifasida kelayotganiga diqqat qiling.

1. Katta arava qaysi yo'ldan yursa, kichik arava ham xuddi shu yo'ldan yuradi. (*Hikmatli so'z*) 2. Sevgi shunday navbahorki, u tikondan gul qilur. (*E.Vohidov*) 3. Bu suvni ichgandan so'ng kim yolg'on so'zlasa, uning qulog'i o'sib ketarmish. (*Ertak*) 4. Kim yalqov bo'lsa, uning qo'lida obod yer ham xarob bo'ladi. (*Sobir Abdulla*) 5. Men senga shunday narsalar keltirayki, ularni tushingda ham ko'rmagansan. (*Oybek*) 6. Kimning quroli bilim bo'lsa, uning kelajagi porloq. (*J. Abdullaxonov*)

159-mashq. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplarni topib, ko'chiring. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang.

Fan olamida shunday olimlar ijod qilib o'tganki, ular yaratgan ilmiy g'oya va kashfiyotlar yangi yo'nalishlarning vujudga kelishiga sababchi bo'lgan. Ana shunday tengi yo'q iqtidor sohiblaridan biri Albert Eynshteyndir. Uning nomi zamonaviy fizika sohasida ochilgan ko'plab qonuniyatlar bilan chambarchas bog'langan.

Albert Eynshteyn 1879-yilning 14-mart kuni Germaniyaning Ulm shahrida tug'ildi. Yoshligidan tabiiy fanlarga shunday mehr qo'ydi, bu fanlarning sirli olami uning butun borlig'ini chulg'ab oldi. 1896-yilda Syurix texnologiya institutiga o'qishga kirdi. U shunday qobiliyatga ega ediki, bir marta eshitgan narsani hech o'zgarishsiz qayta hikoya qilib beraverardi.

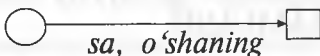
Institutni bitirgandan so'ng ketma-ket o'z ilmiy g'oyalarini bayon etgan ilmiy maqolalarini nashr qildira boshladi. E'lon qilgan har bir maqolasi fizika fanida katta kashfiyot bo'ldi.

1905-yili «Maxsus nisbiylik nazariyasi» deb nomlangan asari orqali fanga nisbiylik nazariyasini olib kirdi.

XX asrning buyuk olimi, Nobel mukofoti sovrindori darajasiga ko'tarilgan Albert Eynshteyn 1955-yilning 18-aprelida vafot etdi.

(«Nobel mukofoti sohiblari» kitobidan.)

160-mashq. Quyidagi qo'shma gap qoliplari asosida to'rtta gap tuzing. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang.

1. Kim sa, o'shaning

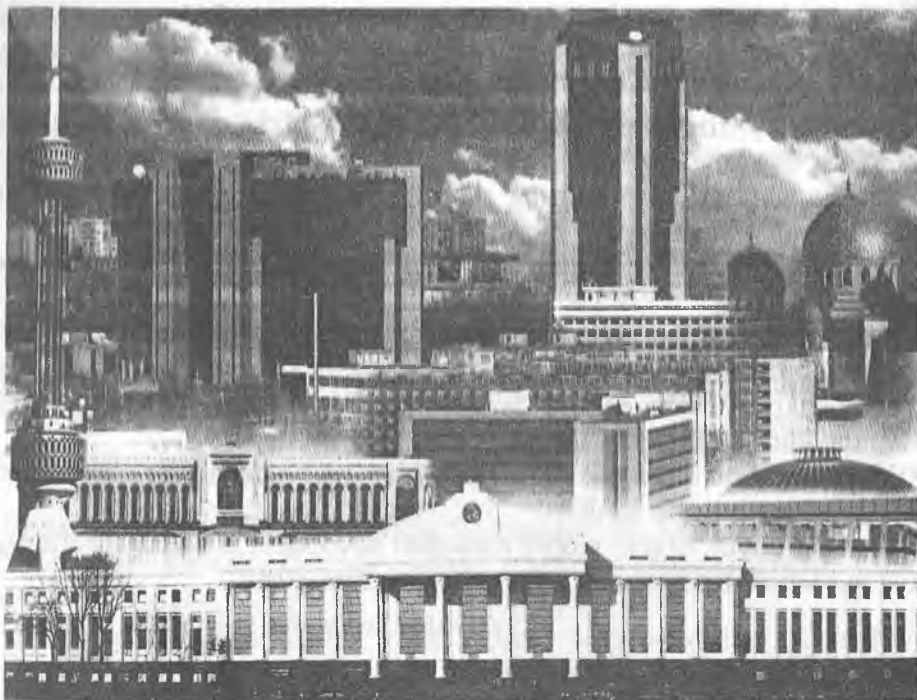
2. Shunday ki,

161-mashq. «Topqirlar va zukkolar» guruhiga bo'lining. «Topqirlar» guruhi bosh gap tarkibida *shunday, uning, o'shaning* olmoshlari ishtirok etgan ergashgan qo'shma gap tuzsin. «Zukkolar» guruhi bu gaplarni sodda gapga aylantirsin. Qaysi guruh to'xtab qolsa, yutqizgan sanaladi.

1. Qanday gaplar aniqlovchi ergash gap sanaladi?
2. Aniqlovchi ergash gaplar bosh gapga qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanadi?
3. Yozuvda aniqlovchi ergash gaplar bosh gapdan qanday tinish belgisi bilan ajratiladi?
4. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplarning qolipini chizing.

162-mashq. *Uyga vazifa.* Rasm asosida «Yurtimiz jamoli» mavzusida matn tuzing. Unda ergashgan qo'shma gaplardan foydalaning.

39-dars

MUSTAHKAMLASH

1-topshiriq. O'qing. Matn tarkibidagi qo'shma gaplarni aniqlang. Ergashgan qo'shma gaplarni ko'chiring. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni izohlang.

Eshitdimki, bir podshoh bir asirni o'ldirishga farmon beribdi. Sho'rlik asir hayotdan umidini uzibdi va podshohni boplab so'ka boshlabdi, chunki kishi jonidan umidini uzsa, ko'nglida borini bayon etadi.

Podshoh: «U nima deyapti?» — deb so'rabdi. Sofdil vazirlardan biri: «Ey podshohi olam, har kim g'azabini ichiga yutsa, u gunohkorning gunohidan o'tadi deyapti», — deb javob beribdi.

Podshohning rahmi kelib, asirni afv etibdi. Sofdil vazirni ko'ra olmaydigan ikkinchi vazir gapga aralashdi va vazirlar podshoh huzurida faqat rost so'zlashlari lozimligini aytdi: «Bu asir podshohni haqorat qildi va sha'niga

omon gaplar aytdi»,— debdi. Shunda podshoh jahl bilan debdi: «Sen aytdan ozi gapdan ko'ra uning yolg'oni menga ko'proq ma'qul tushdi, chunki uning yolg'oni xayrxohlik yuzasidan aytilgan edi. Seniki esa jinoyatga boshlash uchun aytildi». (Sa'diy)

3-topshiriq. Ko'chiring. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang. Ergash gapning turini ayting.

1. Masalaning mohiyati shu ekanki, bosh vrach qabulxonasiga kichkina telefonogramma tushibdi. (Murod Muhammad Do'st) 2. Bolalarim haftada bir marta xabar olishsa, yetti kun uyim to'ladi. (Said Ahmad) 3. Yaqin horib qarasa, qoraygan yerda bolalar ko'ylagiga qadaladigan o'n-o'n beshta tugma mahllib yotibdi. (M. Hazratqulov) 4. Agar yurakda quvvat bo'lmasa, qo'lda ham quvvat bo'lmaydi. (Asqad Muxtor) 5. Qumri qarasa, onasining qolgan qora sochlari ham bir kechada oqarib, ajinlari ko'payib ketibdi. (Said Ahmad)

3-topshiriq. Kesim, ega, to'ldiruvchi va aniqlovchi ergash gaplarga bittadan misol keltiring. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositani aniqlang. Bu gaplarning qoliplarini chizing.

4-topshiriq. Hol ergash gaplarning har bir turiga misollar keltiring. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarni aniqlang. Bu gaplarning qoliplarini chizing.

5-topshiriq. Gaplarni ko'chiring, ergashgan qo'shma gap turlarini aniqlab, ularga ta'rif bering.

1. Ilm-u ma'rifat e'zozlangan mamlakatda hech kim urush haqida bosh qotirmaydi, chunki ilm-u ma'rifat insonni yuksaklikka ko'taradi. (I. Karimov) 2. Oltin va kumushi bo'lmagan odam kambag'al emas, balki kasb-hunari bo'lmagan odam kambag'aldir. 3. Agar inson biror kasbni mukammal egallasa, mehnat unga huzur bag'ishlaydi, baxt keltiradi. (Maqol) 4. Jahl kelsa, aql qochadi. («Otalar so'zi») 5. Do'stinga tushgan xayf meni ham tahlikaga solmas ekan, bu chinakam do'stlik emas. (Sa'dulla Shukur)

6-topshiriq. Uyg'a vazifa. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab kelgan ergash gaplarga to'rtta misol yozing. Ergash gaplarning turini ayting.

40—41-darslar. Nazorat ishi

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

42-dars

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAP HAQIDA MA'LUMOT

1-topshiriq. Berilgan qo'shma gaplarni qismlarga ajrating.

1. *Suv keldi* — *cho'llarda hayot boshlandi.*
2. *Suv keldi va cho'llarda hayot boshlandi.*
3. *Suv keldi, shuning uchun cho'llarda hayot boshlandi.*

2-topshiriq. Yuqoridagi qo'shma gaplarning o'xshash va farqli tomonlarini e'tibor bering.

3-topshiriq. Berilgan qo'shma gaplarni qismlarga ajratib, kesimlari ostiga chizing.

1. *Ruboiyni ichida o'qidi, yuzini tabassum qopladi. (Oybek)* 2. *Yana uvlari dahshat shamoli, Ko'kni qora bulut quchadi. (Temur Fattoh)* 3. *Suv keldi, nur keldi.* 4. *Orzum shul: o'chmasin yongan chirog'ing. (A.Oripov)*

 Bilib oling. Tarkibidagi sodda gaplar mazmunan bir-biri bilan bog'liq bo'lib, maxsus bog'lovchi vositalarsiz, faqat ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar sanaladi.

Tahlilda bog'lovchisiz qo'shma gaplar bir-biri bilan to'g'ri chiziq bilan bog'langan ikki to'rtburchak orqali ifodalanadi. Bu bog'lovchisiz qo'shma gap qolipi sanaladi.

 Eslab qoling. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarini yozuvda ajratish uchun vergul, tire, ikki nuqta kabi tinish belgilari ishlatiladi. 1. Qo'shma gap qismlari bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'ladigan voqea-hodisalarni ifodalasa, ular orasiga vergul qo'yiladi. (*Yigitlar daraxtlarning ostini yumshatdilar, qizlar maktab hovlisini supurdilar.*)

1. Qo'shma gap qismlari orasida o'xshatish, zidlash, shart kabi munosabatlar ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi. (*Hamal keldi — amal keldi.*) 3. Qo'shma gap qismlari orasida izohlash munosabati ifodalanganda, ular orasiga ko'pincha ikki nuqta qo'yiladi. (*Bizning qarorimiz shu: hasharda barchamiz faol ishtirok etamiz.*)

163-mashq. Ko'chiring. Qo'shma gap qismlari o'zaro qanday bog'langaniga va ular qanday tinish belgisi bilan ajratib yozilayotganiga e'tibor bering.

1. Avval ular bizga yetib olishsin, keyin birga jo'naymiz. (*X. To'xtaboyev*) 2. Yuragida qanday dard bor — mana bu menga sir. (*Oybek*) 3. Kuz keldi, yog'im-terim ishlari boshlandi. (*Qamchibek Kenja*) 4. To'rt mashina o'g'it yubordik — fermerlarga vaqtida taqsimlansin. 5. Yog'ib yubordi-da yomg'ir, ahoyat, osmon dil qulfini zaminga sochdi. (*T. Sodiqova*) 6. Yulduzlarni sayolida har xil rangga bo'yab ko'rdi — yulduzlar o'z rangida xira miltillab tinarverdi. (*Asqad Muxtor*) 7. Ehtimol, sizda ham shunday hollar bo'lgandir: bir yarmidan og'ganda birdan uyg'onib ketasiz. (*O'. Hoshimov*)

164-mashq. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarga to'rtta misol yozing. Kesimlarining to'g'iga chizing. Qanday tinish belgisidan foydalanganingizni izohlang.

165-mashq. «Topqirlar va zukkolar» guruhlariga bo'lining. «Topqirlar» guruhi bog'langan qo'shma gap topsin, «Zukkolar» guruhi uni bog'lovchisiz qo'shma gapga aylantirsin, qaysi guruh to'xtab qolsa, yutqizgan hisoblanadi.

166-mashq. Ko'chiring. Qo'shma gapni qismlarga ajrating. Qismlari o'rtasiga vergul qo'yilish sababini ayting.

1. Yaxshi o'g'il — el obro'si, yaxshi qiz — uy obro'si. (*Maqol*) 2. Bulbul sayrar, chumchuq chirqirar, Xabar berar asl zotidan. (*Hamid Olimjon*) 3. Sidiqjon to'xtadi, orqasidan kimdir kelayotgan edi. (*Abdulla Qahhor*) 4. Sabr bila bog'liq ish ochilur, Ishda oshiqqan ko'p toyilur. (*Alisher Navoiy*) 5. Hamma ishlarigizda to'g'ri bo'ling, odamlarga muomalada xulqingiz chiroyli bo'lsin! (*Hadis*) 6. Birdan tush kabi uzuq-yuluq xotiralar yopiriladi, yuragim gursillagancha o'rnimdan turib ketaman. (*O'. Hoshimov*)

167-mashq. Ko'chiring. Qo'shma gapdagi tinish belgilarining qo'yilish sababini izohlang.

1. Kampirning jig'i-biyroni chiqdi; ombordan olib chiqqan bir savat paxtasi bilan chig'irig'ini ko'tarib, vaysaganicha, uyiga kirib ketdi. (*Abdulla Qahhor*) 2. G'animlar duch kelar — jang bo'lar puxta. (*A. Oripov*) 3. Mening bir jaydari falsafamdir shu: Hargiz iltimosga kuning qolmasin. (*A. Oripov*) 4. Oyim endi o'rnidan turayotgan edi, eshik shaxt bilan ochildi. (*O. Hoshimov*) 5. Qiz uni ushlab olgani urindi, juda qiynalib ketdi: qo'llariga tikan kirdi, yuzi va bilaklari tirmalandi ... (*Abdulla Qahhor*) 6. Eshakni yaydoq minib bo'lmaydi — yiqiladi kishi. (*Abdulla Qahhor*)

168-mashq. O'qing, bog'lovchisiz qo'shma gaplarni topib ko'chiring. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarining qanday bog'lanayotganini tushuntiring.

Bahorning hayotbaxsh damlari madrasaga ham jon kirgizdi. To'rt tomoni hujralar bilan o'ralgan sahn o'rtasidagi sadaqayrag'och shoxlarida chumchuqlar chirqillashib, ko'klamni olqishlaydi, allaqayoqlardan qaldirg'ochlar o'qday otilib kelib, hovli ichiga kirib ketadi, chug'urlyadi, shiftga osilib uya soladi.

Tomlardagi bug'doylar boshqoq chiqaradi, oralarida lolaqizg'aldoqlar qip-qizil bo'lib ochiladi. (*Mirzakalon Ismoilij*)

169-mashq. *Uyga vazifa*. Qismlari o'rtasida ziddlik, o'xshatish munosabati mavjud bo'lgan qo'shma gaplarga to'rtta misol yozing. Ularning o'rtasiga tinish belgisi qo'yilish sababini tushuntiring.

1. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari o'rtasida qanday ma'no munosabatlari mavjud?
2. Qaysi hollarda bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari yozuvda vergul bilan ajratiladi?
3. Qaysi hollarda bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari yozuvda tire bilan ajratiladi?
4. Bog'lovchisiz qo'shma gap qolipini chizing.

QO'SHMA GAP TURLARINING MA'NODOSHLIGI

43—44-darslar

1-topshiriq. Berilgan gaplarning turlarini ayting. Ular qanday farqlanayotganini izohlang.

1. *Bir kishi ariq ochadi, ming kishi suv ichadi.*
2. *Bir kishi ariq ochadi va ming kishi suv ichadi.*
3. *Bir kishi ariq ochsa, ming kishi suv ichadi.*

2-topshiriq. Berilgan gaplarning turlarini ayting. Ular o‘zaro qanday bog‘lanayotganini izohlang.

1. *Yurt tinch — sen tinch.*
2. *Yurt tinch, shuning uchun sen tinch.*
3. *Yurt tinch-u, sen tinch.*

Bilib oling. Zidlik, sabab, shart, payt munosabatlari bog‘lovchisiz, bog‘langan va ergashgan qo‘shma gaplar bilan ham ifodalanishi mumkin. Shunga ko‘ra ular bir-biriga ma‘nodosh bo‘la oladi.

170-mashq. Ko‘chiring. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarni bog‘langan va ergashgan qo‘shma gapga aylantiring.

1. *Qor yog‘di — don yog‘di. (Maqol)*
2. *Sir ko‘p olam qa‘rida, Mo‘jizaga ko‘n olam. (Usmon Azim)*
3. *Ayрилganni ayiq yer, Bo‘linganni bo‘ri yer. (Maqol)*
4. *Yurgan daryo — o‘tirgan bo‘yra. (Maqol)*

Namuna: *Qor yog‘di — don yog‘di. // Qor yog‘di, go‘yo don yog‘di.*
Qor yog‘di-yu don yog‘di.

171-mashq. Gaplarni o‘qing, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarni bog‘langan va ergashgan qo‘shma gaplarga aylantiring.

Ilmsiz iliksiz so‘ngak kabi bo‘shdir, iliksiz so‘ngakka qo‘l urilmaydi. Bilim bilan kishining martabasi oshadi, ilmsizlik kishini tubanlashtiradi. Xalqning yetugi saxiy kishidir, saxiylik kishiga sharaf keltiradi. Saxovatsiz kishi mevasiz daraxtdir, mevasiz daraxtdan ortiq naf kutma. Og‘iz va tilning bezagi to‘g‘ri so‘zdir, to‘g‘ri so‘z-la tilingni beza.

(Ahmad Yugnakiy)

Namuna: *Saxovatsiz kishi mevasiz daraxtdir, shuning uchun mevasiz daraxtdan ortiq naf kutma.*

172-mas'ala. O'qing. Qo'shma gaplarni ko'chiring. Qo'shma gap turini aniqlang.

Davlat poytaxtsiz bo'lmaydi, poytaxtsiz davlatni tasavvur qilish mumkin emas. Xalqimiz o'z tarixida ko'plab saltanatlar, hokimliklar, xonlik va amirliklar tuzgan, shuning uchun uning ko'plab poytaxtlari bo'lishi tabiiydir.

Toshkent o'tmishda Shosh davlatining, keyin Toshkent xonligining poytaxti bo'lgan. Toshkent sho'rolar davrida poytaxt emas edi, mustamlaka bir o'lkaning poytaxti edi.

Poytaxt bo'lish uchun, avvalo, poytaxtlik maqomi kerak. Unda chet mamlakatlarning elchixonalari, xalqaro tashkilotlarning vakolatxonalari bo'lishi lozim. («*Vatan tuyg'usi*»)

173-mas'ala. «Zukkolar» o'yini. Uch guruhga bo'ling. Birinchi guruh bog'lovchisiz qo'shma gap topsin. Ikkinchi guruh uni bog'langan qo'shma gapga, uchinchi guruh ergashgan qo'shma gapga aylantirsin. Qaysi guruh to'xtab qolsa, yutqizgan hisoblanadi.

1. Qanday ma'noni bildiruvchi bog'lovchisiz, ergashgan va bog'langan qo'shma gaplar bir-biri bilan ma'nodosh sanaladi?
2. Bog'langan, ergashgan va bog'lovchisiz qo'shma gaplar bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?

174-mas'ala. *Uyga vazifa*. Bog'lovchisiz qo'shma gap shaklidagi gaplarga to'rtta misol toping. Ularni bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarga aylantiring. Qanday aylantirganingizni aytib bering.

1-topshiriq. Berilgan sodda gap juftliklaridan quyida berilgan bog'lovchi vositalar yordamida qo'shma gap hosil qiling. Bunda kesimning bo'lishli-bo'lishsizligini, mayl-zamon shakllarini, gaplarning joylashish tartibini o'zgartirishingiz mumkin.

1. *Bahor keldi. Dalada ishlar avj oldi.* 2. *Xonada chiroq o'chdi. Tomosha boshlandi.* 3. *Orzularimiz ko'p. Maktabni tugatypmiz.*

Bog'lovchi vositalar:

ohang (yozuvda tinish belgilari);

teng bog'lovchilar: *va, hamda, ham...ham, yoki, ammo, lekin, biroq, na... na...;*

bog'lovchi-yuklamalar: *-u, (-yu), -ku, -mi, -ki, hamki,...;*

ergashtiruvchi bog'lovchilar: *agar, basharti, modomiki, chunki,...;*

qoʻshma qurilmalar: *shuning uchun, shu sababli, shu tufayli, shu bois, ...*
asosiy soʻzlar: *qachon... oʻshanda, qayerda... oʻsha yerda, qancha... shuncha...*

Namuna: 1. *Bahor keldi, dalada ishlar avj oldi.* 2. *Bahor keldi-yu, dalada ishlar avj oldi.* 3. *Bahor keldi — dalada ishlar avj oldi.* 4. *Bahor keldi va dalada ishlar avj oldi.* 5. *Ham bahor keldi, ham dalada ishlar avj oldi.* 6. *Na bahor keldi, na dalada ishlar avj oldi.*

3. *Uchinchi.* Yuqorida bajarilgan mashqlar asosida quyidagi savollarga javob bering:

1. Yuqorida berilgan bogʻlovchilardan ayrimlari bilan sodda gaplarni qoʻshma gapga aylantirish mumkin emas. Buning sababi nimada? Fikringizni isbotlang.

2. Berilgan sodda gaplarni koʻrsatilgan bogʻlovchi vositalarning ikkitasi (uchtasi, toʻrttasi...) bilan bogʻlab, qoʻshma gaplar tuzish mumkinmi? Qismlari har xil bogʻlovchi yoki bogʻlovchi vositalar yordamida bogʻlangan bunday qoʻshma gaplar orasida qanday farq bor?

175-mashq. Mazmuni oʻzaro yaqin, lekin har xil bogʻlovchi vositalar bilan bogʻlangan qoʻshma gaplar tuzing. Ularning orasidagi farqni izohlang.

Namuna: 1. *Eshik ochildi, xonaga rassom kirib keldi.*
2. *Eshik ochildi va xonaga rassom kirib keldi.*
3. *Eshik ochildi-da, xonaga rassom kirib keldi.*
4. *Eshik ochildi-yu, xonaga rassom kirib keldi.*
5. *Eshik ochildi, chunki xonaga rassom kirib keldi.*
6. *Xonaga rassom kirib keldi, shuning uchun eshik ochildi.*
7. *Qachon eshik ochilsa, xonaga rassom kirib keladi.*

Farqlar: 1- va 2-gaplarda qoʻshma gap qismlarida ifodalangan voqea-hodisalarning birin-ketin sodir boʻlishi, 3-gapda ularning bir-biridan uzilmaganligi, 4-gapda voqea-hodisalarning tez almashganligi, 5- va 6-gaplarda voqea-hodisalar oʻrtasida sabab-oqibat munosabatining mavjudligi 7-gapda esa payt, shart munosabati taʼkidli tarzda ifodalangan.

Bogʻlovchili, yaʼni bogʻlangan va ergashgan qoʻshma gaplarda qismlarda ifodalangan voqea-hodisalar oʻrtasidagi munosabat bogʻlovchisiz qoʻshma gaplardagiga nisbatan aniqroq ifodalanadi.

176-mashq. Qo'shma gaplarni bog'langan, ergashgan va bog'lovchisiz kabi turlarga ajratib ko'chiring. Bir qo'shma gap turini boshqasiga aylantirishga harakat qiling.

1. Ko'chalarda odam siyrak, shuning uchun ular otlarini yo'rttib borardilar. (*Tohir Malik*) 2. Omon ovchining ov sarguzashtlari ko'plarni qiziqtirardi: ko'plari hikoya eshitish uchun kelardi. (*Sh. Xolmirzayev*) 3. Qattiq charchagan edim, nima deb javob berganimni bilmayman. (*Said Ahmad*) 4. Agar biron asarim kitobxon og'ziga tushsa, mendan oldin u sevinib ketardi. (*Said Ahmad*) 5. Sizlar ketdingizlar-u men bechora yetim boladek mung'ayib qolaverdim. (*Said Ahmad*) 6. Sizning qistovingiz bilan ko'nishga ko'ndim-u, lekin o'sha kundan beri o'zimga kelolmayman. (*Erkin A'zam*) 7. U bir narsa demoqchi bo'lib geologlar tomonga o'girildi. Lekin ular ancha olislab ketishgan edi. (*O'. Umarbekov*) 8. Xolang savodsiz bir narsa, ammo yurt ko'rgan xotin. (*Said Ahmad*) 9. Endi nima bo'lib shundoq bo'lganini aytib o'tirishga fursatim yo'q — idorada odamlar kutib o'tiribdi. (*Abdulla Qahhor*) 10. To'polonda oyog'im lat yeganga o'xshaydi, shuning uchun darrov chiqolmadim, aybsitmaysizlar. (*Tohir Malik*)

1. Nima uchun qo'shma gaplar qismlarini bog'lovchi vositalarda ma'nodoshlik va vazifadoshlik mavjud?
2. Qo'shma gaplar qismlarini bog'lovchi vositalar ma'nodoshligining lug'aviy ma'nodoshlik (*chiroyli // go'zal*), grammatik ma'nodoshlik (*akamga oldim // akam uchun oldim*) bilan qanday aloqasi bor?
3. Ohang, teng bog'lovchi va bog'lovchi-yuklamalar vazifadoshligiga misollar keltiring.

177-mashq. Uyga vazifa. Berilgan qo'shma gaplar qismlari orasiga turli bog'lovchi vositalarni qo'yib, bir necha qo'shma gap turlarini hosil qiling va yozing.

1. Zal jim, xalq parda ochilishini kutar edi. (*Abdulla Qahhor*) 2. Qo'shning tinch — sen tinch. (*Maqol*)

45-dars

MUSTAHKAMLASH

1-topshiriq. O'qing. Qo'shma gaplarni topib ko'chiring.

1. *Har kimga ozor bera ko'rma, dunyo barchaga barobardir.* 2. *Yog'och polvon o'sha polvonni charxpalak qilib yerga urdi-yu, yuzi yorug' bo'ldi.*

(Said Ahmad) 3. Tojiboy gapirsa, katta-kichik ixlos bilan uning og'ziga qaraydi. (Parda Tursun) 4. Borliq jim: har bitta darchada zangor shu'lalar porlaydi. (E.Vohidov) 5. Kumush choyshab yopib dalalar, qor qo'ynida uxlab yotadi. (Uyg'un) 6. Kuchli odamlar hamisha oddiy bo'ladi. (Oybek) 7. Dunyo go'zal va unda ko'rkam joylar ko'p. (S. Muhamedov)

2-topshiriq. O'qing. Qo'shma gaplarni toping. Ularni bog'langan, ergashgan va bog'lovchisiz qo'shma gaplarga ajratib yozing. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni aniqlang.

Onam xursand bo'ldi-da, meni bag'riga bosdi.

— *Juda astoydil qarabsan. Quyoshning uyg'onishi sen ta'riflagandan ham antiqa: tong nihoyatda go'zal bo'ladi. Quyosh bosh ko'tarib chiqayotganda, tabiat holatini tomosha qilsang, barcha go'zalliklar ana shu paytda namoyon bo'ladi. Dov-daraxtlar, giyohlar uyg'onadi-yu, quyoshga salom beradi. Bilsang, tabiat u bilan tirik.*

Tabiatga bunday mehrni mening qalbimga onam solib qo'ydi va qalbimda go'zallikni sevish, xushfe'l, xushtabiqli bo'lish, ozoda yurish kabi xislatlar uyg'ondi.

(Ibrohim Rahim)

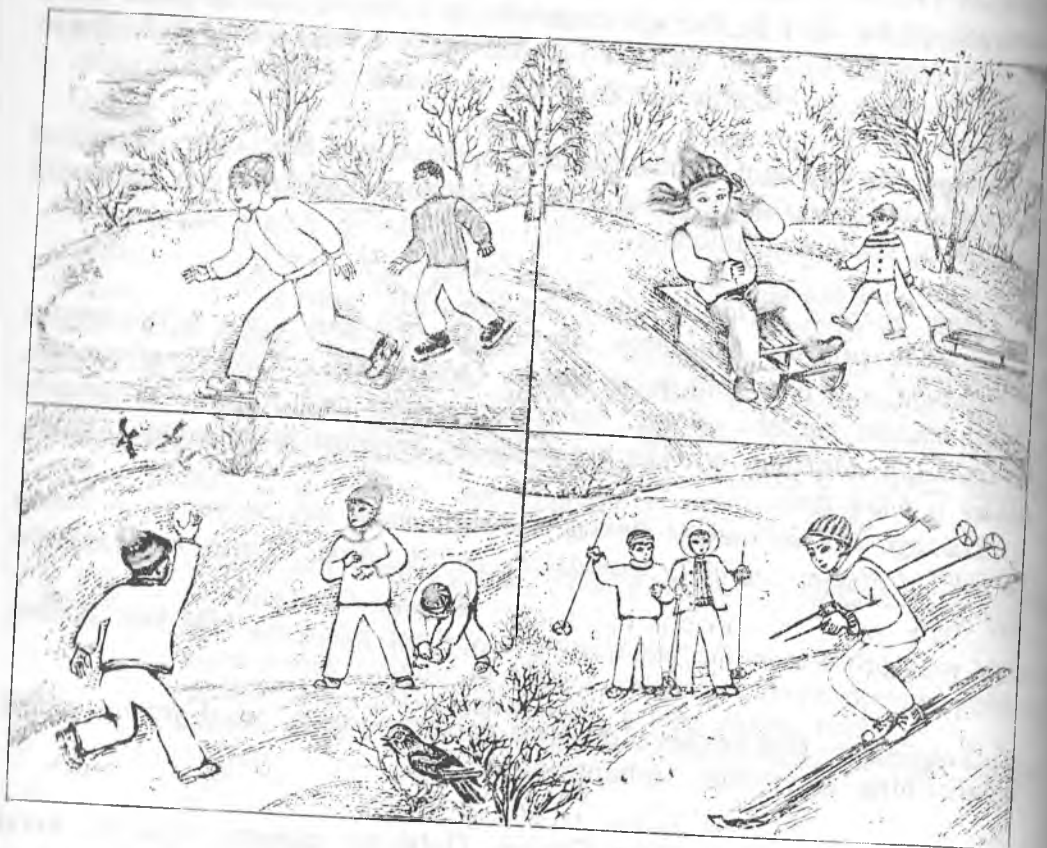
3-topshiriq. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarga to'rtta misol yozing, tinish belgilarining qo'yilishini tushuntiring.

4-topshiriq. Uyg'a vazifa. O'qing. Qo'shma gaplarni aniqlab, avval bog'lovchisiz qo'shma gaplarni, so'ng bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarni ko'chiring.

Bolalik inson hayotining shunday poydevoridirki, umr binosining keyingi bo'y-basti, salobati unga bog'liq bo'ladi. Bolalarning eng yaqin tarbiyachisi kitob. Shuni bilingki, u bolani ham aqlan, ham ma'naviy jihatdan boyitadi, shakllantiradi. Istiqloq davri bolalari g'ayratli, shijoatli; ko'zida chaqini, ko'ksida yolqini bor. Faqat mana shu shahd-u shiddatni to'g'ri yo'lga yo'naltira olishimiz kerak. Shundagina biz o'z maqsadlarimizga erishamiz va farovon hayot bizga muyassar bo'ladi.

(Dilshod Rajab)

46—47-darslar. Nazorat ishi. Rasm asosida yozma ish yozish va uning tahlili.

KO'CHIRMA GAPLI QO'SHMA GAPLAR

48-dars

KO'CHIRMA GAPLI QO'SHMA GAP HAQIDA MA'LUMOT

1-topshiriq. Berilgan gapning qanday sodda gaplardan tashkil topganini aniqlang.

«Hali ko'nglingiz g'unchaday yosh, ota», — dedi Sayramov. (Oybek)

2-topshiriq. Mazkur gap tarkibidagi sodda gaplarning o'rnini almashtiring.

3-topshiriq. Tinish belgilarining ishlatilishiga e'tibor bering.

Bilib oling. So'zlovchi ba'zan o'z nutqida birovning gapini aynan keltiradi. Birovning aynan keltirilgan gapi *ko'chirma gap*, so'zlovchining gapi esa *muallif gapi* deyiladi. Muallif gapi va ko'chirma gapdan tashkil topgan qo'shma gapga ko'chirma gapli qo'shma gap deyiladi.

178-mashq. Ko'chiring. Gaplar tarkibidagi muallif gapi va ko'chirma gaplarni ajratib. Tinish belgilarini izohlang.

Bir kuni Durroj tuzoqqa tushib qoldi. U ovchiga yalinib dedi: «Sen meni qo'yib yuborsang, barcha do'stlarimni aldab kelib, tuzog'ingga tushirib beraman». Ovchi bu gapdan achchiqlanib dedi: «Yo'q, ovora bo'lmay qo'yaqol, men seni qo'yib yubormayman. O'z joningni qutqarmoq uchun do'stlaringga xiyonat qilmoqchisan. Sofdil qushlardan ko'ra xiyonatkor do'stning o'lgani yaxshi».

179-mashq. Matni o'qing, ko'chirma gaplarni aniqlang, ularning muallif gapidan farqini tushuntiring.

Bir kishi ulug' bir hakimning ziyofatiga bordi. U behuda so'zlarni haddan ortiq ko'p gapirdi va so'z orasida: «Ko'p so'zladim. Endi so'zlashni

bas qilay»,— dedi. Hakim unga e'tiroz bildirdi: «Yo'q, sen hali so'z so'zlaganing yo'q!»

Dag'al tillar go'zal so'zlar bunyod etmas,
To'ti hech vaqt qarg'a nutqin irod etmas.

(«To'tinoma»)

180-mashq. Ko'chiring. Muallif gapi va ko'chirma gaplarni aniqlab, ularning joylashish o'rniga va qanday tinish belgisi ishlatilganligiga e'tibor bering.

Payg'ambaridan bir kishi so'rabdi: «Ey Rasululloh, men kimni hurmat qilay?» «O'z onangni», — deb javob beribdi Payg'ambar. U yana so'rabdi: «Onamdan boshqa yana kimni?» Payg'ambar: «Onangni», — deb javob beribdi. Haligi kishi uchinchi marta so'raganida ham «Onangni» degan javobni olibdi. U to'rtinchi marta o'z savolini qaytarganida, Payg'ambar: «O'z otangni, so'ngra yaqinlaringni va qarindoshlaringni», — deb javob beribdi. (*Hadis*)

181-mashq. Ko'chirma gapli qo'shma gapga to'rtta misol keltirib, ko'chirma gapning o'rnini va tinish belgilarini izohlang.

1. Qanday gaplarga ko'chirma gapli qo'shma gap deyiladi?
2. Ko'chirma gaplar qanday tinish belgisi bilan yoziladi?
3. Muallif gapi va ko'chirma gapning joylashishi haqida gapiring.

182-mashq. Uyg'a vazifa. O'zingiz o'qiyotgan badiiy asardan ko'chirma gapli qo'shma gaplarga to'rtta misol yozing. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda qanday tinish belgilari ishlatilganini ayting.

KO'CHIRMA GAPLI QO'SHMA GAPNING TUZILISHI

49-dars

1-topshiriq. Berilgan gapdan muallif gapi va ko'chirma gapni ajrating. «Intilganga tole yor», — deydi xalqimiz.

2-topshiriq. Tinish belgilarining qo'llanilishini izohlang.

Bilib oling. Ko'chirma gapli qo'shma gaplar doimo ikki qismdan — muallif gapi va ko'chirma gapdan tashkil topadi.

183-mashq. Ko'chiring. Muallif gapi va ko'chirma gaplarni aniqlang. Ularning qo'shmasiga e'tibor bering.

Donodan so'radilar: «Ey donishmand, kishi uchun eng yaxshi narsa nima?» Aytdi: «Jim turmoq, ortiqcha so'zlarni aytmaslik». Yana so'radilar: «Unda bu xislat bo'lmasa-chi?» Dono javob berdi: «Unday odamning bo'lmagani yaxshi».

184-mashq. Ko'chiring. Muallif gapi va ko'chirma gaplarni, ularning joylashish qo'lini aniqlang. Tinish belgilarining qo'yilishiga e'tibor bering.

1. «Rahmat, ona qizim», — dedi muharrir mehri tovlanib. (*Murod Muhammad Do'st*) 2. «Ke, picha dam ol, chirog'im, toza charchabsan», — dedi bobom. (*Oybek*) 3. Kampir oyoq ostida o'sgan o'tdan yulib, kiyik tomon yura boshladi: «Ma, jonivor, ma!» (*Said Ahmad*) 4. «Shoshmang, Ahmadjon», — dedi yigit. (*Abdulla Qahhor*) 5. Xalil bobo nevarasiga girgilton bo'lib: «Hoy bolam, senga nima bo'ldi? A? Nima qildi, toychog'im-a», — der edi. (*A. Muqimov*) 6. «Zap yigit ekansiz-da, Tursunalijon. Barakalla, barakalla», — dedi u. (*A. Muqimov*)

185-mashq. Gaplarni ko'chiring, ko'chirma gapli qo'shma gaplarning tuzilishiga e'tibor bering.

Abdulla Qodiriy bog'da ishlayotganida bir odam o'tib ketayotib:

—Ha, ishlayapsizmi? — deb so'rabdi.

—Yo'q, dam olyapman, — deb javob beribdi yozuvchi.

Ma'lum vaqtdan keyin boyagi odam qaytib o'tsa, Qodiriy bog'da o'ylanganicha, aylanib yurgan ekan.

—Ha, dam olyapsizmi?

—Yo'q, ishlayapman, — deb javob qilibdi ijod olamiga sho'ng'igan yozuvchi. (*R. Obidov*)

186-mashq. O'qing. Gaplarni qavs ichida berilgan muallif nomlaridan foydalangan holda ko'chirma gapli qo'shma gapga aylantiring. Qanday yo'l bilan qo'shma gapga aylantirganingizni ayting.

1. Xalqning ishonchini oqlash har birimizning muqaddas burchimizdir. (*Mirtemir*) 2. Ertangi kunimiz bundan ham go'zal bo'ladi. (*A. Oripov*) 3. Tabiatning betakror go'zalliklari yuragimga juda yaqin. (*M. Ulug'ova*) 4. Inson mehnati beiz qolmaydi. (*E. A'zamov*)

187-mashq. Matnni davom ettiring. Unda ko'chirma va muallif gaplaridan foydalaning.

Qo'shiq — qalb mulki. U hayotning qalbdagi aks sadosi...

1. Ko'chirma gapli qo'shma gaplar qanday qismlardan tashkil topadi?
2. Muallif gapi deb qanday gapga aytiladi?
3. Qanday gapga ko'chirma gap deyiladi?

188-mashq. *Uyga vazifa.* Ko'chirma gapli qo'shma gaplarga to'rtta misol yozing. Ko'chirma va muallif gaplarini aniqlang.

50—51-darslar

KO'CHIRMA GAPLI QO'SHMA GAPLARDA TINISH BELGILARINING QO'LLANISHI

1-topshiriq. Berilgan ko'chirma gapli qo'shma gapdagi muallif gapini turli o'rinlarda qo'llang.

«Biz yagona daraxtning butoqlaridek bir butun bo'lgan taqdirimizdagina kuch-qudrat kasb etamiz», — dedi O'zbekiston xalq shoirasi Halima Xudoyberdiyeva.

2-topshiriq. Ko'chirma va muallif gapining turli o'ringa joylashishi yozuvda qanday tinish belgilari bilan ifodalanishini izohlang.

Bilib oling. Muallif gapi (M) va ko'chirma gap (K) bir-biriga nisbatan turlicha joylashishi mumkin, bunda tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi:

- 1) M: «K». M: «K?» M: «K!»
- 2) M: «K», — m. M: «K?» — m. M: «K!» — m.
- 3) «K», — m. «K?» — m. «K!» — m.
- 4) «K, — m, — k».

189-mashq. O'qing. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarni tegishli tinish belgilarini qo'yib ko'chiring.

1. Biz tinchlik daraxtini ekdik. Uni endi do'llardan, bo'ronlardan asrashimiz kerak deydi Muhammad Ali. 2. Millatlarni elatlarni deydi M. Ulug'ova buyuk do'stlik birlashtiradi. 3. Donolar deydi bolaga mehmi buyruq bilan singdirib bo'lmaydi. 4. Odamlarning manfaatiga kelsak bu narsa mustaqillikdan keyin chinakamiga ustuvorlik kasb etdi deydi Anvar Obidjon.

190-mashq. Berilgan gaplarni ko'chirma gaplarga aylantiring, ularga muallif gaplarini qo'shib ko'chiring.

1. Mevasi achchiq daraxtni asal bilan sug'orsang ham, shirin meva bermaydi. 2. O'z o'rnida aytilmagan so'z hech kim yo'q yerda chalingan kuyga o'xshaydi. 3. Nodoning vaqti foydasiz o'tadi. 4. Dangasa odamning boyligida baraka bo'lmaydi. 5. Qorinni ovqat to'ydiradi, aqni esa hikmat.

191-mashq. Matnni o'qing. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarni aniqlang va kerakli tinish belgilarini qo'ying.

Rustam orziqib kutgan kun keldi. O'sha kuni Rustam maktabdan chiqdi-yu, to'g'ri gulzoriga o'tdi. Maktab bog'boni Rasul buvani izlab topdi-da, unga sekin pul uzatdi:

—Buva, shunga gul bering, kerak bo'lib qoldi.

Bog'bon ajablanib Rustamdan so'radi:

—Nega kerak bo'lib qoldi?

—Bugun oyimning tug'ilgan kunlari, shunga...

—Juda yaxshi o'ylabsan, pulingni cho'ntagingga solib qo'y. Hozir senga ajoyib guldasta yasab beraman.

Birozdan keyin Rustam chiroyli guldastani quchoqlab uyga chopdi.

(N. Najmiddinov)

192-mashq. Ko'chiring. Ko'chirma gap va muallif gaplarini aniqlang va tinish belgilarning ishlatilishini izohlang.

1. «Husayin Voiz Koshifiy Sharqda ma'lum va mashhur shaxs,—deb yozadi Najmiddin Komilov «Tafakkur karvonlari» asarida. —U Navoiyga bag'ishlab kitob yozgan, uning mehrini qozongan yaqin kishisi, muxlisi, do'sti edi». 2. Taniqli adabiyotshunos olim Shoislom Shomuhamedov Sa'diy Sheroziy haqida fikr yuritir ekan: «Uning ajoyib asarlari o'zbeklar orasida ham keng tarqalgan. «Guliston» va «Bo'ston» kabi axloqiy kitoblari eski o'zbek maktablarida darslik sifatida o'rganilgan»,— deb yozadi. 3. «So'z san'atining qudrati shundaki, —deydi Asqad Muxtor,— u hayotda aynan bo'lmagan narsalarga, hodisalarga jon kiritib yuboradi». 4. «Tilga ixtiyorsiz — elga e'tiborsiz»,—deydi Alisher Navoiy.

1. Ko'chirma gapli qo'shma gaplar qanday tinish belgilari bilan yoziladi?
2. Ko'chirma gap muallif gapining turli o'rinlarida kelgan gap qoliplarini chizing va ularga misollar keltiring.

193-mashq. *Uyga vazifa.* To'rtta ko'chirma gapli qo'shma gap yozing. Ko'chirma gap muallif gapining turli o'rinlarida kelsin. Qanday tinish belgilari qo'yanligingizni izohlang.

1-topshiriq. Gap qurilmasi ko'chirma darak gap bilan tugasa, nuqta qo'shtirnoq ichiga qo'yiladimi yoki qo'shtirnoqdan tashqaridami? Ko'chirma gap undov, buyruq gap bo'lsa-chi? Misollar bilan tushuntiring.

2-topshiriq. Ko'chirma darak gap muallif gapidan oldin yoki o'rtasida kelsa, ko'chirma gap oxirida qanday tinish belgisi qo'yiladi? Ko'chirma gap so'roq, undov gap bo'lsa-chi? Bu holatlarga misollar keltiring.

Ko'chirma gaplar (agar matn dialog shaklida bo'lmasa) doim qo'shtirnoq ichida yoziladi. Muallif gapi va ko'chirma gapning qo'shma gap tarkibidagi o'rniga ko'ra, tinish belgilarining qo'llanishi quyidagicha bo'ladi:

Muallif gapi oldin, ko'chirma gap keyin joylashganda:

- a) darak gap bo'lsa: M: «K»;
- b) so'roq gap bo'lsa: M: «K?»;
- d) buyruq yoki undov gap bo'lsa: M: «K!».

Ko'chirma gap oldin, muallif gapi keyin joylashganda:

- a) darak gap bo'lsa: «K», — m;
- b) so'roq gap bo'lsa: «K?», — m;
- d) buyruq yoki undov gap bo'lsa: «K!» — m.

Muallif gapi ko'chirma gapning o'rtasida joylashganda:

- a) darak gap bo'lsa: «K», — m. — K»; «K, — m, — k»;
- b) so'roq gap bo'lsa: «K?» — m. — K»;
- d) buyruq yoki undov gap bo'lsa: «K! — m. — K».

Ko'chirma gap muallif gapining o'rtasida joylashganda:

- a) darak gap bo'lsa: M: «K» — m;
- b) so'roq gap bo'lsa: M: «K?» — m;
- d) buyruq yoki undov gap bo'lsa: M: «K!» — m.

194-mashq. Berilgan gaplarda qo'llanilgan tinish belgilarining vazifalarini sharhlang.

1. Mahmud Koshg'ariy shunday degan edi: «Belgi bo'lsa, odam yo'ldan, aqli bo'lsa, so'zdan adashmaydi». 2. «Voqealar, — deb aytgan edi Mirzo Ulug'bek, — samo gumbazining harakatiga qarab emas, odamlarning intilishi bilan ro'y beradi». 3. Abu Rayhon Beruniy shunday yozadi: «Inson hayvondan aql bilan farq qiladi». 4. Anbar Otin aytadi: «Haqiqat so'zlarin so'zlaganda,

Ani yodlab, qulog'ingga ilib yur». 5. Abu Nasr Forobiy demishki: «Aqlli kishi o'zining butun qobiliyatini va idrokini yaxshi ishlarni amalga oshirishga, yomon ishlardan o'zini saqlashga qaratgan bo'lmog'i kerak». 6. «O'g'lim, bu chorakda baholaring qalay?» — so'radi dadam uyga kelganimda.

195-mas'ala. Ko'chirma gap va muallif gapini topib, ularning o'rnini aniqlang. Tinish belgilarining qo'yilishiga e'tibor bering.

1. «Hunari va odobi bo'lmagan kishidan, — deydi Mahmud Koshg'ariy, — baxt va davlat ketadi». 2. «Er ikki ishi-la qarimas o'zi, Biri ezgu fe'li, biri xush so'zi» — deb aytgan edi Yusuf Xos Hojib. 3. Abu Rayhon Beruniy aytadi: «Yaxshi xulq yaxshilikning alomatidir». 4. «Ma'naviyatni tushunish, anglash uchun, avvalo, insonni tushunish, anglash kerak», — deyiladi «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asarida. 5. Alisher Navoiy shunday demish: «Oz-oz o'rganib, dono bo'lur, Qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur». 6. «Temur tuzuklari»da shunday deb bitilmish: «Tajribamdan ko'rilgankim, azmi qat'iy, tadbirkor, hushyor, mard va shijoatli kishi mingta tadbirsiz, loqayd kishidan yaxshiroqdur».

196-mas'ala. Ko'chirma va muallif gapini aniqlab, tinish belgilarini qo'yib, ko'chiring.

1. Odob o'rgatsalar, quloq sol deydi Yusufiy Birov odob o'rgatsa, o'rganmagan kishi hayvon kabidir. 2. Alisher Navoiy deganlar Befoyda so'zni ko'p aytma va foydalig' so'zni ko'p eshituridan qaytma. 3. Navbat o'ziga kelganda, ayvondan turib Maxdum baqirdi Ra'no, akangning qo'liga suv quy! (*Abdulla Qodiriy*) 4. Ha dedi Nafisa qat'iy qilib aytmoqchi emas edim, endi aytadigan bo'ldim. (*Asqad Muxtor*) 5. Anvarjon ukam dedim unga Siz o'sishingiz kerak. (*Said Ahmad*) 6. Otingiz nima edi, singlim? dedi qo'liga ruchka olib, dastxat yozishga chog'lanar ekan O'lmas. (*Said Ahmad*) 7. Kenjatoyingiz qani? deb so'radi. Yordam bersa bo'lmasmidi? (*O. Yoqubov*)

1. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda muallif gapi bilan ko'chirma gap qanday tinish belgilari bilan ajratilishi haqida so'zlang.
2. Muallif gapi bilan ko'chirma gapning o'rnini almashtirilsa, tinish belgilari o'zgaradimi?

197-mas'ala. Uyga vazifa. Yozma manbalardan muallif gapi — ko'chirma gap — muallif gapi qolipidagi 3 ta misol topib yozing.

1-topshiriq. Matnni o'qing.

Nutq jarayonida so'zlovchi o'zi bevosita kuzatgan, bilgan voqea va hodisalar haqida axborot beribgina qolmasdan, o'zgalardan eshitgan voqea-hodisalarni ham bayon qiladi. Ko'pincha so'zlovchi nutq jarayonida o'z fikrini dalillash uchun buyuk shaxslarning gaplarini aynan keltiradi. Yoki ma'lum shaxs xarakterini ochish uchun shu shaxs bayon qilgan gaplardan foydalanadi. Bunday gaplar **o'zganing gapi** sanaladi.

Ba'zan o'zganing gapi aynan keltirilsa, ba'zan u so'zlovchi tomonidan shaklan qayta tuzilib, o'zining gapi shaklida beriladi. O'zganing gapidan ikki xil yo'l bilan foydalaniladi: 1) o'zganing gapi hech o'zgarishsiz nutqqa tayyor holda olib kiriladi; 2) o'zga gapning mazmuni saqlangan, ammo shakli o'zgartirilgan holda nutqqa olib kiriladi. Ularning birinchisi **ko'chirma**, ikkinchisi **o'zlashtirma** gap sanaladi.

2-topshiriq. O'zganing gapi nutqqa necha xil yo'l bilan olib kirilishi haqida so'zlab bering.

Bilib oling. Hech bir o'zgarishsiz nutqqa olib kirilgan o'zganing gapi *ko'chirma gap*, mazmuni saqlanib, shakli o'zgartirilgan o'zganing gapi esa *o'zlashtirma gap* hisoblanadi.

198-mashq. O'qing. Avval ko'chirma gapli qo'shma gaplarni, so'ng o'zlashtirma gaplarni ko'chiring.

1. O. Hojiyeva xalqni og'ir sinovlar, mashaqqatlar, ulug' o'zgarishlar jiplashtirishini, uning kuch-qudratini imtihon qilishini yozadi. 2. Amakim bizga uqtirdi: «Bir-biringiz bilan ahil bo'linglar!». 3. G'afur G'ulom Erkin Vohidovning mudragan aruzni uyg'otib yuborganini, uni arab, fors so'zlaridan tozalab, sof o'zbek g'azalini yaratayotganini gapirdi. 4. Abdulla Qahhor jilmayib: «Odamzod hasad qilmasligi kerak. Havas qilishi kerak. Havas qilgan odam murodiga yetadi», — dedi.

199-mashq. Gaplarni ko'chiring, ko'chirma va o'zlashtirma gaplarni aniqlang.

1. Bir donishmand nasihatni olmaydigan odamning baxtsiz odam ekanligini ta'kidlagan edi. 2. Xurramiy deydi: «Chiroyli xulq bilan inson insondir». 3. Hobom shirinso'zlik va muloyimlik har qanday baloni qaytarishga qodirligini aytdi. 4. «Yaxshi fe'l bilan kishilar ko'nglini olib, o'zingni yomon qiliqlardan saqlab yasha», — deydi Ahmad Yugnakiy. 5. Hadislarda yaxshi xulqdan boshqa oliy nasab yo'qligi haqida aytib o'tilgan.

200-mashq. O'qing. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplarni aniqlab, alohida-alohida ko'chiring. Tegishli tinish belgilarini qo'ying.

Uyimiz yaqinidagi jiydazorda mol boqardik. Kunlardan birida chakalakzor ichidan temir qoziq topib oldim. O'sha kuni echkimning arqoniga temir qoziq bog'lab, uyga keldim. Dadam ovqatdan keyin qoziqni ko'rib qoldi.

— Kimniki?

— Topib oldim, — dedim.

— Qayerdan?

— Jiydazordan.

— Hozir joyiga oborib qo'y. Qayerdan olgan bo'lsang, o'sha yerga olib borasan...

Qoziqni o'sha o'zim topgan joyga tashlab kelguncha o'takam yorilay dedi.

— Shunaqa bo'ladi, — dedi dadam. — Ikkinchi birovning narsasini olmaydigan bo'lasan. O'sha odam qoziqni qidirib yurgan bo'lsa, ertaga sening qo'lingda ko'rib tanib qolsa, nima degan odam bo'lamiz.

(O'. Hoshimov)

201-mashq. To'rtta ko'chirma gapli qo'shma gap yozing. Bu gaplarni o'zlashtirma gapga aylantiring.

1. Qanday gapga o'zlashtirma gap deyiladi?

2. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?

202-mashq. Uyga vazifa. Nuqtalar o'rniga ko'chirma gaplar qo'ying. Ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gapga aylantiring.

1. Do'stim dedi: «...». 2. Sinfdo'shim mendan so'radi: « ... ? »
3. O'qituvchimiz: « ... », — dedi. 4. Maktab direktori o'quvchilarga qarata dedi:
« ...! »

1-topshiriq. Matnni o'qing.

O'zganing gapi ko'chirma gap orqali ham, o'zlashtirma gap orqali ham berilishi mumkin. Bunday vaqtda ko'chirma gap va o'zlashtirma gap ma'nodosh bo'ladi.

Ko'chirma gap quyidagi shakliy o'zgarishlar yo'li bilan o'zlashtirma gapga aylantiriladi:

a) darak gap shaklidagi ko'chirma gap kesimi tushum kelishigidagi sifat-dosh yoki harakat nomi bilan ifodalangan to'ldiruvchiga, egasi qaratuvchi aniqlovchiga aylantiriladi. Muallif gapining kesimi vazifasidagi *dedi* so'zi *aytdi* so'zi bilan almashtiriladi. Muallif gapining egasi o'zlashtirma gap egasi bo'lib gap boshida keladi. Masalan, «*Yoshlarimiz istiqboli porloq*», — *dedi o'qituvchimiz. // O'qituvchimiz yoshlarimiz istiqbolining porloqligini aytdi.*

b) so'roq, buyruq shaklidagi ko'chirma gaplar darak shakliga aylantiriladi. Masalan, «*Salima qanday o'qiyapti?*» — *deb so'radi onasi. // Onasi Salimaning qanday o'qiyotganligini so'radi.*

d) ko'chirma gap tarkibidagi undov, kirishlar tushirib qoldiriladi. Undalma chiqish kelishigidagi to'ldiruvchiga aylantiriladi.

2-topshiriq. Matn mazmunini so'zlab bering.

Bilib oling. Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda, ko'chirma gapli qo'shma gap sodda gap shaklini oladi.

203-mas'ala. Berilgan ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gaplarga aylantiring. Qanday qilib o'zlashtirma gapga aylantirganingizni ayting.

1. Donolar deydi: «Vaqt ketdi — baxting ketdi». 2. Balli, Ra'no, — dedi Solih mahdum. (*Abdulla Qodiriy*) 3. Seni ilgari ko'rmagan edim-ku, qayerliksan, — deb so'radi u. (*Mirkarim Osim*) 4. Keldik, — dedi Ochil kulib. (*S. Barnoyev*) 5. Olcha juda serob, avval tatib yenglar, keyin terasizlar, — dedi bir mo'ysafid. (*Oybek*)

204-mas'ala. Daftaringiz sahifasini ikki ustunga bo'ling. Ustunning chap tomoniga to'rtta ko'chirma gapli qo'shma gap yozing. O'ng tomoniga esa bu gaplarni o'zlashtirma gapga aylantiring. O'zlashtirma gap shaklida qanday o'zgarishlar bo'lganini ayting.

Namuna:

1. *Qizim, umring uzoq bo'lsin, — dedi yo'lovchi.*
2. *Yo'lovchi qizga umri uzoq bo'lishini tiladi.*

205-mashq. Matnni o'qing. Ko'chirma gaplarni aniqlab, ularni o'zlashtirma gaplarga aylantiring.

Sinf bo'yicha faqat Xolmatda motorli velosiped bor. U bolalarni velosipedi yoniga yo'latmas, menga bo'lsa hammaga eshittirib: «Ilhom, bir kutaysa qilib kelmaysanmi?» — derdi. Bilaman, vazifani mendan ko'chirayotgani uchun shunday qiladi.

Bir kuni qiziq bo'ldi. Yozma ishimni u ko'chirayotganida Iskandar aka payqab qoldi:

«Sen do'st emassan, — dedi Iskandar aka, — do'st o'rtog'ini yengilning ostidan, og'irning ustidan yurishga o'rgatmaydi».

Tanaffusda Xolmatni bir chetga tortdim-da: «Bundan keyin o'qi. Endi daftar berish yo'q», — dedim.

(A. Ko'chimov)

206-mashq. Ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gaplarga aylantiring va ular o'rtasidagi farqlarni ayting.

1. Qadimgilar demishki: «O'z uyim — o'lan to'shagim». 2. «Kamgaplik, — deydi H. Olimjon, — donolik yo'lining boshlanishi». 3. Behbudiy: «Maktab dunyo imoratlarining eng muqaddasi va qadrlisidir», — deb yozadi. 4. «So'z qolip, fikr uning ichiga quyilgan g'isht», — deb yozadi A. Qodiriy. 5. «Ornomus uchun kurash bolalikdan boshlanadi», — deydi Tog'ay Murod.

207-mashq. Matnni o'qing, undagi g'oya haqida suhbatlashing. So'ng gaplarni ko'chirma gapga aylantiring.

Yer tabiatning in'omi. U xalqqa noz-u ne'mat beradi. Qish kunlarida yer miriqib dam oladi. U qor va yomg'ir namlarini yig'ib, kelgusi yil hosili uchun asrab turadi, o'ziga kuch to'playdi. Bahorda yer insonga o'z bahrini ochadi, saxiy mehrini sochadi.

(Y. Sa'dullayeva)

208-mashq. Matnni o'qing, uni ko'chirma gapga aylantiring.

Yiqilgan otingdan yurma o'pkalab, G'anim ranjidan ham chekmagin alam. Egarda sobitlik ilmini o'rgan, Dardingga ma'rifat davodir, bolam. (*Amirqul Karim*)

1. Darak gap shaklidagi ko'chirma gap o'zlashtirma gapga qanday aylantiriladi?
2. So'roq va buyruq gap shaklidagi gaplar-chi?
3. Ko'chirma gap tarkibidagi undalmaning o'rni o'zlashtirma gapda qanday bo'ladi?

209-mashq. *Uyga vazifa.* Rasmdan foydalangan holda «Bobolarimiz o'gitlari» mavzusida insho yozing. Ko'chirma gapli qo'shma gaplardan foydalaning va ularni o'zlashtirma gapga aylantirish mumkinligi haqida fikr yuriting.

1-topshiriq. Ko'chiring. Muallif gapi va ko'chirma gaplarni aniqlang. Tinish belgilarini izohlang.

Do'stinga dedim: «Senga sir emaski, gul bebaho, guliston bevafo'dir». Donishmandlar deydilar: «Har narsaki bevafo bo'lsa, u muhabbat qo'yishga noravodir». Do'stim dedi: «Xo'sh, u holda qanday tadbir ko'riladi?» Men unga javob berdim: «Mutolaa qilganlarga safo, tinglaganlarga shifo baxsh etadigan «Guliston» nomli kitob yozishim mumkin».

Shu so'zlar og'zidan chiqar-chiqmas, do'stim etagimga yopishib xitob qildi: «Karam sohibi bo'lgan odam va'da berdimi, va'dasiga vafo qilmog'i lozim!» (Sa'diy)

2-topshiriq. Matnni o'qing. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarni o'zlashtirma gapga aylantirib, ko'chiring. O'zlashtirma gap shaklida qanday o'zgarishlar qilganingizni ayting.

Amir Temur o'g'lini Tabrizdan Samarqandga jo'natayotganda shunday nasihat qilgan edi: «El-yurtning mushkulini oson qilgin, adolatli yo'l tutgin, savob ishlar qilib, ko'pchilikning duosini olgin!»

Shohruh Mirzo Sirdaryoning chap tomonidagi suvsiz cho'lda qiynalib yashayotgan aholining arz-u dodini eshitganda, shu nasihatlar yodiga tushdi va Gavharshodbegimga dedi: «Sardoba qurdirsakmikin?»

Gavharshodbegim Zarafshon daryosidan chiqarilgan Darg'om anhorini uning yodiga soldi va shunday dedi: «Sirdaryoning suvi Zarafshonnikidan ham ko'p, amirzodam. Agar undan Darg'omga o'xshagan shohariq chiqarilsa, qancha suvsiz joylar obod bo'lardi, qancha odamlar sizni duo qilardi».

(P. Qodirov)

3-topshiriq. Ikki guruhga bo'lining. «Topqirlar» guruhi ko'chirma gapli qo'shma gap aytsin, «Zukkolar» guruhi bu gaplarni o'zlashtirma gapga aylantirsin. Qaysi guruh to'xtab qolsa, o'sha guruh yutqizgan hisoblanadi.

4-topshiriq. Uyg'a vazifa. Ko'chirma gapli qo'shma gapga to'rtta misol yozing va ularni o'zlashtirma gaplarga aylantiring.

55–56-darslar. Nazorat ishi

NUTQ USLUBLARI

57-dars

NUTQ USLUBLARI HAQIDA MA'LUMOT

1-topshiriq. Matnni o'qing.

Abdulla Qahhorning «Notiq» hikoyasida notiq o'z uyida turmush o'rtog'iga «O'rtoq xotin» deb murojaat qiladi. Bu bilan personajning xarakteri ochiladi va o'quvchi kulgisini qo'zg'atadi. Buning sababi shundaki, ma'lum nutqiy vaziyat uchun xoslangan uslub boshqa nutqiy vaziyatda qo'llangan.

Ko'rinadiki, ona tilimizning imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish uchun uning so'z boyligi-yu, grammatik qonun-qoidalarini bilishgina kifoya qilmaydi. Buning uchun adabiy tilimizdan ma'lum nutqiy vaziyatga muvofiq ravishda foydalana olish ko'nikmasiga ham ega bo'lish lozim.

2-topshiriq. Matnning mazmunini so'zlab bering.

Bilib oling. Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum soha doirasiga, ma'lum nutqiy vaziyatga xoslangan ko'rinishi nutq uslubi hisoblanadi. So'zlar ham ma'lum nutq uslubiga xoslanish-xoslanmaslik belgisiga ko'ra *uslubiy xoslangan* va *uslubiy betaraf* so'zlarga bo'linadi.

Ayrim nutq uslubi doirasidagina qo'llanadigan so'zlar uslubiy xoslangan so'zlar, bunday xususiyatga ega bo'lmagan so'zlar esa uslubiy betaraf so'zlar sanaladi.

O'zbek tilining quyidagi nutq uslublari mavjud: 1) so'zlashuv uslubi; 2) publitsistik uslub; 3) ilmiy uslub; 4) rasmiy uslub; 5) badiiy uslub. Bulardan birinchisi og'zaki; qolganlari yozma nutqqa xosdir.

Tilshunoslikning nutq uslublarini o'rganuvchi sohasi uslubshunoslik deyiladi.

310-nusxa. O'qing. Matnning qaysi uslubga mansubligini ayting va uslubiy xoslangan so'zlarni aniqlang.

Moddalar tarkibining doimiyligi qonuni kimyoning asosiy qonunlarida bildirilgan. Bunga muvofiq, har qanday toza modda, olinish usulidan qat'i nazar o'zgarmas sifat va miqdoriy tarkibga ega bo'ladi. Masalan, karbonat angidrid ko'p xil usullar bilan sintez qilinishi mumkin: 1) uglerod; 2) karbonatlar kislotalar ta'sir ettirish orqali va boshqalar.

(«Kimyo» darsligidan)

211-mashq. Matnni o'qing, uning qaysi uslubda yozilganini aniqlang.

Arabnavis olimlardan Istaxriy, Ibn Havqal, al-Muhaddasiy va boshqalar Shosh viloyati haqida yozganda uning markazi Binkat shahri deb ko'rsatganlar. Binkat hozirgi Xadra, Eski Jo'va va Chorsu oralig'ida bo'lgan. Binkat nom forscha-tojikcha *bin* «ko'rinish, ko'zga tashlanish», *kat* so'g'dcha «shahar, qishloq, manzil» degan ma'nolarni bildirgan.

Abu Rayhon Beruniyning «Qonuni Mas'udiy» asarida: «Binkat — b Shoshning poytaxti, turkiy tilda Toshkand, yunonchadan arabchaga tarjima qilsak, Burj al-hijora «tosh minora» bo'ladi»,— deb yozilgan. Beruniyning so'zlarini boshqa olimlar ham tasdiqlaydi. Masalan, buyuk tilshunos Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit-turk» asarida: «Tashkan — Shoshning nomi, uning asli nomi Toshkand bo'lib, «toshdan qurilgan shahar» demakdir»,— deb yozgan. Demak, poytaxtimiz nomining Toshkent shakli ilk bor Beruniy asarlarida uchraydi.

(S. Qorayev)

212-mashq. Ko'chiring. Gaplarning qaysi uslubga mansubligini va uslubiy xoslangan so'zlarni aniqlang.

1. Ko'kdan quyosh mo'ralab qaraydi. (*Uyg'un*) 2. Kapalakday kelib qoshingga qo'nib, Ko'zingga termulib umrim o'tsaydi. (*Muhammad Yusuf*) 3. Bir narsani surishtirib, tagiga yetmoqchi bo'lsak, aslidan kelamiz: asli nima edi? Asli qanday edi? va hokazo. (*N. Komilov*) 4. Fe'llar harakati ma'nosini bildiruvchi so'zlardir. (*A. Hojiyev*) 5. Ertaga soat 15.00 da maktab jamoasining umumiy yig'ilishi bo'ladi.

213-mashq. Ko'chiring. Matnning qaysi uslubga xosligini ayting va uslubiy xoslangan so'zlarni aniqlang.

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar ikki xil aloqaga kirishishi mumkin: 1) teng aloqa; 2) tobe aloqa.

Grammatik jihatdan teng aloqaga kiruvchi gaplar bog'langan qo'shma gapni tashkil etadi. Biri ikkinchisiga tobe bo'lgan gaplar esa ergashgan qo'shma gapni hosil qiladi.

(G'. Abdurahmonov)

1. Nutq uslublari deb nimaga aytiladi?
2. Nutq vaziyati deganda nimani tushunasiz?
3. Qanday nutq uslublari mavjud?
4. Qaysi nutq uslubi og'zaki, qaysilari yozma nutqqa xos?
5. Uslubiy xoslangan va uslubiy betaraf so'zlar deganda nimani tushunasiz?

Uyg'a vazifa. Turli nutq uslublari bittadan gap yozing. Bu gaplarning o'ziga xos uslubiy xususiyatlarini aniqlashga harakat qiling.

58-dars

SO'ZLASHUV USLUBI

1-topshiriq. Matnni o'qing.

— *Birontasini ko'rsatsangiz, o'lasizmi? Hammaning yuragini qon qildingiz-u?*

— *Yaxshi xat yozsa ham yig'laysan, yomon xat yozsa ham yig'laysan, ima qilaman ko'rsatib? (Abdulla Qahhor)*

2-topshiriq. Parcha qaysi nutq uslubiga xos ekanligini ayting.

Bilib oling. Oilada, ko'cha-ko'yda kishilarning fikr almashishi jarayonida qo'llaniladigan nutq uslubi so'zlashuv uslubi sanaladi. So'zlashuv uslubi adabiy va oddiy so'zlashuv uslublarini o'z ichiga oladi.

Adabiy til me'yorlariga qat'iy amal qilingan so'zlashuv uslubi *adabiy* so'zlashuv uslubi, bunday xususiyatga ega bo'lmagan so'zlashuv uslubi esa *oddiy* so'zlashuv uslubi hisoblanadi.

So'zlashuv uslubining har ikki turi ko'pincha dialog shaklida ro'yobga chiqadi. Ikki shaxsning o'zaro so'zlashuvi dialogik nutq sanaladi. So'zlashuv uslubida so'zlar ko'pincha kinoya, piching, qochirimlarga boy bo'ladi. Bu uslubning yana bir o'ziga xos xususiyati — erkinligidir.

215-mashq. O'qing. Matnning qaysi uslubga mansubligini va bu uslubning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

— Badbaxt fitna! Qo'yanmi, qo'ymanmi, axir? «Hubbil vatani minimalimon» deganlar. — «Vatanni sevish imondadir», axir! Bilmasang bekor-da, Vatani yo'q dunyoda lo'li, xolos. Meni bevatan deb bildingmi?

So'fi bir oz qizib ham ketdi:

— Bu hovli-joy otangdan qolgani uchun o'zimniki deysanmi yo? Unday desang, boshput olib, o'rusvoyning reli (rels)ga tushib, «Hayt!» deb... Makatulloga jo'nab qolaman! Hovling boshingdan qolsin, fitna!

(Cho'lpon)

216-mashq. Matni o'qing, og'zaki so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan so'zlarni toping. *

Men Abdulla Qodiriya qayin ini bo'laman, ya'ni u kishining zavjalari Rahbarniso mening opam bo'ladilar.

«O'tkan kunlar» nashr etilishi bilan men uni darrov o'qib chiqdim. Bir kuni Abdulla pochchamiz uyimizga mehmonga keldilar. Ziyofat chog'ida so'radilar:

— Xo'sh, mulla Asomiddin, «O'tkan kunlar»ni o'qidingizmi?

— Ha, o'qidim, — dedim g'ururlanib.

— Necha marta o'qidingiz?

— Bir marta.

— Hm-m. Bu kitobni bir marta emas, besh marta o'qish kerak. Shunda siz muomalani, odobni, hayotni, tarixni, tilni o'rganasiz,— degandilar.

(Asomiddin Rasulmuhammad o'g'li)

217-mashq. Ko'chiring. Matnning qaysi nutq uslubiga xosligini va bu uslubning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang.

— Turing, Nazirabuvi! Turing. To'xtabuvinikiga chiqamiz.

— A? Nimaga?

— To'xtabuvinikiga chiqamiz. Rais kelibdi.

— Rais?..

— Endi, o'g'lim, dabdurustdan majlis deding... asli shu gapni avval jo'n gaplashib, pishiqtirib olsag-u, keyin majlisga solsang bo'lardi.

— To'g'ri, avval jo'n gaplashib olaylik. Xo'p, majlis yopiq. Gapni bir joyga qo'yganimizdan keyin ochamiz. (Abdulla Qahhor)

218-mashq. Ikki guruhga bo'ling. «Kuch — adolatda» mavzusida bahs uyushtiring. Qaysi guruh davom ettirmay qolsa, yutqizgan hisoblanadi. Bahsning qaysi uslubga oidligini ayting.

1. So'zlashuv uslubi deganda nimani tushunasiz?
2. So'zlashuv uslubining qanday turlari mavjud?
3. So'zlashuv uslubining qanday o'ziga xos xususiyatlari bor?
4. Dialogik nutq deganda nimani tushunasiz?

219-mashq. *Uyga vazifa.* Rasm asosida «Do'stlar davrasida» mavzusida dialogli matn tuzing. Og'zaki so'zlashuv uslubiga xos muhim belgilar haqida fikr yuriting.

59-dars

PUBLITSISTIK USLUB

1-topshiriq. Matnni o'qing.

Shoshilish zo'riqishga olib keladi. Qadamingni o'rinsiz tezlishtirsang, qoqilib yiqilishing mumkin. Qo'l harakatingga zo'r bersang, uni bunga urishtirib

yuborishing, tilingni shoshiltirsang, nokerak gapni aytib qo'yishing, aqlingni shoshiltirsang xom xulosalarga kelib qolishing mumkin.

(T. Sodiqova)

2-topshiriq. Matnning qaysi uslubga xosligini va o'ziga xos uslubiy belgisini ayting.

Bilib oling. Ommaviy axborot vositalari uslubi *publitsistik uslub* sanaladi.

Bu uslubning muhim xususiyati axborot berish va ta'sir qilish bo'lib, soddalik, tushunarlilik, ta'sirchanlik, adabiy til me'yorlariga qat'iy amal qilishdir.

Publitsistik uslubning ham *og'zaki* va *yozma shakllari* mavjud. Radio-televideniye uslubi publitsistik uslubning og'zaki shakliga, gazeta, jurnal uslubi esa yozma shakliga xosdir.

220-mashiq. O'qing. Matnning mazmunini so'zlab bering. Uning qaysi nutq uslubiga mansubligi va bu uslubning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

Bahor... Bu kun olam uyg'onmoqda. Ana, yam-yashil maysalar xududajaji qizaloqlar kabi qiqirlab bosh ko'tarmoqda. Quyosh olam uzra iliq iliq nurlarini taratmoqda. Osmon mo'tabar otaxonlarimiz va onaxonlarimizning duolari singari oppoq va dilga yaqin. Xullas, olam kundan kunga go'zallashib bormoqda. (*Muhammad Nom*)

221-mashiq. Matni o'qing, publitsistik uslubga xos bo'lgan so'zlarni toping. Shu ham bahorgi ishlar haqida kichik hikoya yozing.

Bu yil bahorni juda-juda sog'indik. Ayniqsa, yanvarning izg'irinli, ayoz kunlarida ko'klamning qadri juda bilindi.

Mana, bobo quyosh charaqlab, kunlar iliy boshladi. Ona zamin qisqiyqusidan uyg'ondi. Odamlarning bahri dili ochilib, kayfiyatlari ko'tarilib bahorgi tashvishlarga sho'ng'ib ketishdi. Hammaning niyati yaxshi, ular qulay imkoniyatdan foydalanish istagi chulg'ab olgan.

Dehqonlar yerdagi namlikdan, tog'dagi qor zaxirasidan xursand — bu yil obi hayot mo'l bo'lishidan umidvor. Dalalar esa xamirturushdek ko'pchib turibdi. Dehqon yerga tezroq baraka urug'ini qadash umidida yonmoqda.

(I. Normatov)

222-mashq. Matnni o'qing, mazmunini so'zlab bering. Uning qaysi nutq uslubiga mansubligini va bu uslubning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

Vatan, istiqlol, ma'naviyat... Bu so'zlar inson ongidagi eng buyuk tushunchalarni ifodalovchi purhikmat so'zlardir. Agar insonda shu so'zlarning birontasi yo'q bo'lsa, hayotining qayeridir kemtik bo'lib turaveradi.

O'zbekning mungli ko'zlariga shodlik, qadoq qo'llariga qut-baraka, bezovta qalbiga orom, osmoniga tinchlik ulashgan shu so'zlar, eng avvalo, Istiqlol emasmi?! Istiqlol tufayli uning egik boshi baland ko'tarildi, mag'rur ovozi olam uzra jaranglay boshladi.

Endi istiqlol tug'ini zabardast qo'llarda mahkam ushlab, uni mustahkamlash, Vatan ravnaqi uchun kurashish eng oliy baxtdir.

(Z. Akbarova)

223-mashq. Matnni o'qing. Mazmunini so'zlab bering. Uning qaysi nutq uslubiga mansubligini va uslubiy belgisini aniqlang.

Yer qish uyqusidan uyg'ondi. Bahorning mayin sabolari esa boshladi. Ariqlarning bo'yi yam-yashil maysalar bilan qoplandi, daraxtlar kurtak chiqarib, nafarmon gullar bilan bezandi.

Loyshuvoq tomlarda lolaqizg'aldoqlar yal-yal yondi.

Dalalardan yengil hovur ko'tarilib, qirlarda anvoyi chechaklar ochildi. Qishloq va shaharlarning tor ko'chalarida, maydonlarida bola-baqra ko'paydi. Kichkintoylar akalari yasab bergan «laylak»larni uchiraman deb jonlari halak.

Ahyon-ahyonda turnalar arg'imchoq solib uchib o'tishadi. Ularning dilni entiktiruvchi «qurey-qurey»lari osmonni tutadi...

(M. Mahmudov)

224-mashq. «Tabiatni asrang» mavzusida publitsistik uslubda matn tuzing.

1. Qanday uslubga publitsistik uslub deyiladi?
2. Publitsistik uslubning qanday shakllarini bilasiz?
3. Publitsistik uslubning muhim xususiyati nimalardan iborat?

225-mashq. Uyg'a vazifa. Maktabingiz hayoti haqida gazetaga maqola yozing, uning uslubiy belgilarini ayting.

1-topshiriq. Matnni o'qing. Qanday nutq uslubiga xosligini aniqlang.

Tollarning ko'm-ko'k sochpopuklari qizlarning mayda o'rilgan kokillariday selkillab tushmoqqa boshladi. Muz tagida loyqalanib oqqan suvlarning namli yuzlari kuldi. (Cho'lpon)

2-topshiriq. Matnning qanday o'ziga xos uslubiy belgilarga ega ekanligini ayting.

Bilib oling. Ma'lum bir voqelikni badiiy tasvir vositalari orqali obrazli ifodalovchi va shu yo'l bilan tinglovchiga estetik ta'sir etuvchi nutq uslubi badiiy uslub sanaladi.

Obrazlilik va estetik ta'sir etish badiiy uslubning muhim belgisidir.

226-mashq. O'qing, matnda qanday badiiy tasvir vositalaridan foydalanilganini aniqlab, ularni ko'chiring.

Martning oxirgi kunlari. Ko'k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz ko'yg'a solyapti. Oftob har safar bulut ostiga kirib chiqqanda, bahor kelganidan bexabar, hanuz g'afatda yotgan o't-o'lanni, qurt-qumursqani uyg'otgan, avvalgidan ham yorug'roq, avvalgidan ham issiqroq shu'la sochayotganday tuyuladi.

Kasalxonaga yaqinda tushgan Madrahimov, jikkakkina kishi, o'ziga juda ham katta ko'k xalatga burkanib, yengchadan boshini chiqarib turgan sichqondek derazadan ko'chaga qarab o'tirgan edi.

(Abdulla Qahhor)

227-mashq. She'rni o'qing, badiiy uslubga xos bo'lgan so'zlarni topib, ularni izohlang.

Muruvvat-u ma'rifatdir buyuklikning nishonasi,
Qadam qo'ying, mana sizga asl yo'lning ostonasi.

Jahon ichra buyuk yurtni ulug' doston etaylik biz,
Zamon keldi Vatan bag'rin go'zal bo'ston etaylik biz.

Ming-ming shukr, kelib davron istiqloлга erishdik biz,
Xarob bo'lgan xonadonni butlamoqqa kirishdik biz.

Iymon nuri oqib turar bir gavhar bor qonimizda,
Ne-ne buyuk bobolarning bardoshi bor jonimizda.

Oldindadir hali hikmat, oldindadir imkonimiz,
Yetishgaymiz kelajakka, pokizadir vijdonimiz.

Jahon ichra buyuk yurtni ulug' doston etaylik biz,
Zamon keldi Vatan bag'rin go'zal bo'ston etaylik biz.

(A. Oripov)

228-mashq. Ko'chiring. Badiiy tasvir vositalarini izohlang.

Endi Zebi «Yor-yor»ni yolg'iz o'zi aytardi. Aravakash bilan birga, qolgan qizlar — hammasi bir quloqqa aylangan edilar. Ot bu go'zal ovozning shirin kuylari ostida boshini quyi solib, bo'ynini asta-asta likillatib, bitta-bitta qadam bosardi... «Yor-yor»lar bitib, boshqa har xil kuylarga o'tildi. Endi Zebini to'xtatmoq mumkin emasdi. Dalalarning keng quchoqlaridan uchishib kelgan mayin shabadalar qiz og'zidan chiqqan unlarni o'z qanotlariga mindirib, allaqayerlarga, olislarga olib ketardilar. Hov yiroqlarda lipillab ko'ringan qishloq chiroqlari ham, tepadagi yulduzlar singari, shabada qanotlari bilan kelgan chiroyli unlarning zavqi bilan mast bo'lib yonardilar.

(Cho'lpon)

✓ 229-mashq. O'zingiz sevib o'qiyotgan badiiy asarning bir sahifasidan badiiy tasvir vositalarini aniqlang. Matnning boshqa nutq uslublaridan farqlab turgan belgilarini ayting.

1. Qanday uslubga badiiy uslub deyiladi?
2. Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

230-mashq. *Uyga vazifa.* «Yurtimizda bahor» mavzusida badiiy matn tuzing. Unda badiiy tasvir vositalaridan foydalanishga harakat qiling. Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuriting.

61-dars

ILMIY USLUB

1-topshiriq. Matnni o'qing. Qanday nutq uslubiga xos ekanligini aniqlang.

Tobe so'zning hokim so'z talabiga ko'ra ma'lum kelishik qo'shimchalari yoki ko'makchi bilan kelishiga boshqaruv deyiladi.

(G'. Abdurahmonov)

2-topshiriq. Matnning o'ziga xos qanday belgilarga ega ekanligini ayting.

Bilib oling. Daliliy ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalarga asoslanuvchi, har bir fan sohasining o'ziga xos atamalariga tayanuvchi, fikrni aniq va mantiqiy izchil shaklda bayon qiluvchi uslub *ilmiy uslub* sanaladi.

231-mashq. Matnni ko'chiring. Qaysi nutq uslubiga mansub ekanligini va o'ziga xos uslubiy vositalarini aniqlang.

Atomlar kimyoviy bo'linmaydigan zarralardir.

Bir xil turdagi atomlardan tashkil topgan moddalar oddiy moddalar deyiladi. Ularga vodorod va kisloroddan tashqari grafit, oltingugurt; barcha turdagi metallar: temir, mis, magniy va boshqalar kiradi.

Har xil turdagi atomlardan tashkil topgan moddalar murakkab moddalar deyiladi. Suv, karbonat angidrid, mis oksidi shular jumlasidandir.

(«Kimyo» darsligidan.)

232-mashq. Matnni o'qing, mazmunini so'zlab bering. Uning qaysi nutq uslubiga mansubligini va o'ziga xos uslubiy vositalarini aniqlang.

Ultratovushlar kashf etilgunga qadar har qanday tovushni qabul qilish vositasi insonning eshitish a'zosi bo'lgan quloq deb hisoblangan.

Tovush to'lqinlarining vujudga kelishi va tarqalishi bilan bog'liq hodisalar akustik hodisalar deb yuritiladi.

Hozirgi paytda tovushning havodagi tezligi normal sharoitda 33 m/sekundga teng bo'lsa, suvdagi tezligi 1500 m/sekund, po'latda esa 6000 m/sekund ekanligi o'lchov asboblari yordamida isbotlangan.

(«Tilshunoslik va tabiiy fanlar»)

✓ 233-mashq. Matnni ko'chiring, qaysi uslubga mansubligini aniqlang.

Odamzot organik olamning tarkibiy qismi va uzoq davom etgan evolutsiya jarayonining mahsuli sanaladi. Odamda oliy asab sistemasi bilan bog'liq bo'lgan: 1) aql; 2) idrok; 3) qobiliyat; 4) nutq; 5) mehnat qilish kabi xususiyatlar shakllanadi. Bu xususiyatlarning irsiylanishi juda murakkab bo'lib, u genetik va ijtimoiy omillar ta'sirida amalga oshadi.

1. Qanday uslubga ilmiy uslub deyiladi?
2. Ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

234-mashq. *Uyga vazifa.* Adabiyot darsligidan adabiyot nazariyasiga oid matnning toping. Undagi ilmiy uslubga xos vositalarni aniqlang va daftaringizga ko'chiring.

62-dars

RASMIY USLUB

1-topshiriq. Matnning o'qib, qanday nutq uslubiga mansubligini ayting.

Buxoro shahar 1-umumiy o'rta ta'lim maktabi direktori
N. Jalolovga 9-sinf o'quvchisi Karim Salimovdan

TUSHUNTIRISH XATI

Men onamning qattiq betobligi tufayli o'n kun davomida darslarga kela olmaydim. Qoldirgan darslarimni o'zlashtirib olishga va'da beraman.

Ilova: Onamning kasalligi haqidagi ma'lumotnoma.

(imzo)

(K. Salimov)

(Tushuntirish xati yozilgan sana)

2-topshiriq. Matnning uslubiy belgilari haqida fikr yuriting.

Bilib oling. Adabiy tilning yozma rasmiy shakliga xos bo'lib, muayyan nutqiy qolip, qat'iy odat tusiga kirib qolgan shakllarga ega bo'lgan nutq uslubi *rasmiy uslub* sanaladi.

Bu uslub davlat arboblari o'rtasidagi diplomatik munosabatlarda, idora, korxonalar, muassasalarning rasmiy ish yuritish jarayonlarida, shaxslarning ariza, tilxat, ishonch qog'ozi singari ish yuritish qog'ozlarida qo'llaniladi.

235-mashq. Matnning o'qing. Mazmunini so'zlab bering.

Ish yuritish hujjatlari qo'llanish doirasi, maqsad va vazifalariga ko'ra to'rt guruhga bo'linadi: 1. Tashkiliy hujjatlar (guvohnoma, yo'riqnoma, nizom, shartnoma va boshqalar). 2. Farmoyish hujjatlari (buyruq, ko'rsatma,

farmoyish). 3. Ma'lumot-axborot hujjatlari (ariza, bayonnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, tavsifnoma, tarjimai hol, tilxat, tushuntirish xati, e'lon va boshqalar). 4. Xizmat yozishmalari (taklifnoma, telegramma, xatlar).

Ish yuritish hujjatlarining har bir turi o'ziga xos nutqiy qoliplarga ega. Masalan, xizmat yozishmalarida quyidagi qoliplar ko'proq uchraydi:

1) «Sizga ...ni ma'lum qilaman(miz)//
bildiraman(miz)//
eslataman(miz)»;

2) «...ga rozilik bildiradi//
kafolat beradi//
qarshi emas»

yoki farmoyish hujjatlarda gap kesimlari «tayinlansin», «topshirilsin» kabi majhul' nisbat, III shaxs, buyruq maylidagi fe'llar orqali ifodalanadi.

236-mashq. Ko'chiring. O'ziga xos uslubiy belgilarning ostiga chizing.

Samarqand shahar 10-umumiy o'rta ta'lim maktabi
direktori K. Komilovga
9-sinf o'quvchisi H. Akbarovdan

ARIZA

Meni ingliz tili chuqurlashtirilib o'qitiladigan 9-«a» sinfiga o'tkazishingizni so'rayman.

(Sana)

(imzo)

H. Akbarov

237-mashq. Ko'chiring. Matnning o'ziga xos uslubiy belgilarini aniqlang.

№100

201__-yil 30-aprel

MA'LUMOTNOMA

Hakim Salimovich Olimov haqiqatan ham Xiva tumanidagi 10-umumiy o'rta ta'lim maktabining 9-sinfida o'qiydi.

Ma'lumotnoma so'ralgan joyga ko'rsatish uchun berildi.

Maktab direktori: (imzo)

S. Hoshimov

238-mashq. Do'stingizga xat yozing. Uning o'ziga xos uslubiy belgilarini (masalan, ariza, buyruq uslubidan farqi) ayting.

239-mashq. Namuna asosida sinf o'quvchilari yig'ilishining bayonnomasini yozing.

Oqqo'rg'on tumanidagi 1-umumiy o'rta ta'lim
maktabi 9-sinf o'quvchilari yig'ilishining
bayonnomasi

2010-yil, 10-may

Oqqo'rg'on shahri

Qatnashdilar:

Sinf rahbari: N. Toshmatov va sinf o'quvchilari

Kun tartibi:

1. Sinf o'quvchilarining davomati to'g'risida

Eshitildi: Birinchi masala yuzasidan N. Toshmatov so'zladi. U o'z so'zida sinf o'quvchilari tomonidan IV chorakda qoldirilgan darslar haqida gapirdi. M. Abdullayev, S. Shokirovlarning bir necha kun darsga kelmaganini ta'kidladi. Buning sinf davomatiga salbiy ta'sir qilishini aytib o'tdi. O'quvchilarni sababsiz dars qoldirmaslikka chaqirdi.

So'zga chiqdilar:

X. Usmonova (9-sinf o'quvchisi): Men hukumatimiz tomonidan maktablarga katta e'tibor berilayotganini, bir-biridan chiroyli, hashamatli maktablar qurilayotganini ta'kidlamogchiman. Misol uchun bizning maktabimiz ham yaqinda ta'mirdan chiqdi. Davlatimiz biz yoshlarga umid ko'zi bilan qarab turibdi. Biz unga javoban yaxshi o'qishimiz, darslarni o'z vaqtida o'zlashtirishimiz kerak.

Q. Qo'chqorova (9-sinf o'quvchisi): Men ham sinfimizda intizomning biroz susayganini aytib o'tmoqchiman. Bunga hammamiz aybdormiz. Kelajak yoshlarniki. Bas, shunday ekan, biz darslarga qatnashib, bilim olaylik. Zero, ilmsiz hech narsaga erishib bo'lmaydi.

Yig'ilish qaror qiladi:

1. Sinf davomatini yaxshilash uchun zaruriy chora-tadbirlar ishlab chiqilsin.

2. Ko'p dars qoldirgan M. Abdullayev va S. Shokirovlar ogohlantirilsin.

Majlis raisi: (imzo)

N. Toshmatov

Kotiba: (imzo)

K. Salimova

1. Qanday uslubga rasmiy uslub deyiladi?
2. Rasmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Ish yuritish hujjatlari qanday turlarga bo'linadi?

240-mashq. *Uyga vazifa.* Tarjimayi holingizni yozing. O'ziga xos uslubiy vositalarni aniqlang.

63-dars

MUSTAHKAMLASH

1-topshiriq. O'qing. Berilgan matnning qaysi uslubga mansubligini aniqlang. Uslub nutq vaziyatiga muvofiq tanlangan-tanlanmaganligi haqida so'zlang.

— *O'rtoq rafiqam! Ijzat berasiz, xushchaqchaq hayotimizni sharaf bilan davom ettirib, oilaviy burchimizni namunali bajarib kelayotganimizga bir yil to'lgan kunda sizni bevosita tabrik qilishga!*

Xotin bu muqaddimani hazil gumon qilganligi uchun qiyqirib chapak chaldi. Notiq yana ham jiddiyroq qiyofada davom etdi:

— *Bundan 365 kun muqaddam siz bilan o'z hayotimizda qat'iy burilish yasab, zo'r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo'ydik. Ilgarigi vaqtda faqat erkak, endilikda esa ham erkak, ham xotin boshchilik qiladigan oila masalasi o'zingizga ma'lum bo'lganligi uchun bunga keng ravishda to'xtab o'tirishni lozim ko'rmayman.*

Siz bilan biz bir yillik oilaviy faoliyatimiz natijasida qanday yutuqlarga erishdik? Avvalo, shuni ta'kidlab o'tish kerakki, biz u yoki bu masalada yuz beradigan prinsipial kelishmovchiliklarni chetdan kuch jalb qilmasdan o'z kuchimiz bilan, o'zaro keng muhokama qilish yo'li bilan bartaraf qiladigan bo'lib qoldik. Ikkinchidan, o'rtoq rafiqam, oilamizni tashkiliy xo'jalik jihatidan misli ko'rilmagan darajada mustahkamladik.

(Abdulla Qahhor)

2-topshiriq. Nutq uslubini nutq vaziyatiga muvofiq tanlash qanchalik katta ahamiyatga egaligi haqida bahs yuriting.

3-topshiriq. Ko'chiring. Matnning qaysi nutq uslubiga mansubligini va uslubiy xususiyatlarini ayting.

TILXAT

Men, Paxtakor tumanidagi 5-maktabning 9-sinf o'quvchisi Ahmadjon Mamajonov, «Gulzor» mahallasida yashovchi Bahrom Safarovning shaxsiy kutubxonasidan o'n kun ichida qaytarish sharti bilan «O'tkan kunlar» romanini oldim.

(Sana)

(imzo)

A. Mamajonov

4-topshiriq. Do'stingiz haqida tavsifnoma yozing. Tavsifnoma qanday yozilishi haqida fikr yuringing.

✓ 5-topshiriq. Rasm asosida «Men qushlarni sevaman» mavzusida badiiy matn tuzing. Qanday badiiy tasvir vositalaridan foydalanganingizni ayting.

6-topshiriq. *Uyga vazifa.* Maktabingizda bo'lib o'tgan majlis bayonnomasini yozing. Bayonnomaning tuzilish tartibi haqida fikr yuring.

64–65-darlar

INSHO NAZARIYASI HAQIDA MA'LUMOT

1-topshiriq. Insho haqida bilganlaringizni so'zlab bering.

2-topshiriq. Inshoga qanday reja tuziladi? Shu to'g'risida so'zlang.

Bilib oling. Insho arabcha so'z bo'lib, «yaratish», «ijod», «yozma ish» kabi ma'nolarni bildiradi.

Eslab qoling. Insho qoralama (xomaki) va oq nusxalardan iborat bo'ladi. Insho yozish uchun sodda va murakkab ko'rinishlarda reja tuzib olinadi.

INSHO REJASI NAMUNALARI:

Sodda reja: «BUNYODKORLIK — XALQIMIZGA
XOS AZALIY ODAT»

Reja:

1. Obodlik ko'ngildan boshlanadi.
2. Shahar va qishloqlarimizning qiyofasi tubdan o'zgarmoqda.
3. Barcha bunyodkorlik va obodonlashtirish ishlarining tagida yaxshi niyat va mehnat yotadi.

Murakkab reja: «FARHOD — ALISHER NAVOIY TALQINIDAGI
BARKAMOL INSON»

Reja:

Kirish. «Farhod va Shirin» dostoni — Alisher Navoiyning shoh asarlaridan biri sifatida.

Asosiy qism:

1. Farhod timsoli orqali ilm va hunar o'rganishning ulug'lanishi.
2. Farhod timsolida vafodorlik, sadoqat g'oyalarining ifodalanishi.
3. Farhod timsolida xalqparvarlik, chinakam insoniylikning tarannumi etilishi.
4. Farhod — o'z ahdiga sodiq, vafodor yor, jismoniy va aqliy jihatdan barkamol inson.

Xulosa.

241-mashq. Quyidagilarni ko'chiring, insho yozayotganingizda ularga e'tibor bering.

1. Insho mavzusini aniqlash. Nima haqida yozish lozimligini puxta o'ylab olish.
2. Insho mavzusi bo'yicha materiallar to'plash. Masalan, yozuvchi, uning hayoti va ijodi, siz insho yozmoqchi bo'lgan asar, uning yozuvchi ijodida tutgan o'rni, asar mavzusi, g'oyaviy yo'nalishlari, asar qahramonlari, ularning xarakteri ustida bosh qotirish.
3. Inshoga reja tuzib olish.
4. Reja asosida insho yozishga kirishish, fikrlarning aniq va lo'nda shaklda berilishiga e'tibor berish.
5. Fikrlarning izchilligini saqlash.
6. Inshoning qoralama nusxasi tayyor bo'lgach, uni qayta o'qib chiqish.
7. Inshoning tiliga, imlosiga alohida diqqat qilish.
8. Mavzu yetarlicha yoritilganmi? Inshoning mazmuni talabga javob beradimi? Unda ortiqcha so'z va iboralar yo'qmi? Shularga alohida diqqat qilish.
9. Yozilganlarni oqqa ko'chirish.

242-mashq. Quyidagi sodda reja asosida insho yozishga hozirlaning.

Mavzu: «MUSTAQILLIK — ENG ULUG' NE'MAT»

Reja:

1. Ota-bobolarimizning asriy orzulari ro'yobga chiqdi.
2. Istiqlol bergan baxt.
3. Kelajak — yoshlarniki.

243-mashq. Quyida berilgan insho turlari haqida fikrlashing va ulardan keyingi darsda berilgan topshiriqni bajarishda ijodiy foydalaning.

RIVOYA-INSHO

Biror voqeani izchil tasvir etishda rivoya elementi qo'llaniladi. Hayotdagi ayrim voqealar, hodisalar, masalan, bayramlar, turli xil marosimlar, sayohatlar, safar taassurotlari bunday ko'rinishdagi insholar uchun material bo'lib xizmat qila oladi.

Rivoya-insho yozish uchun insho yozayotgan shaxs voqealarni shaxsan boshidan kechirgan yoki eshitgan bo'lishi lozim. Bundan tashqari, o'quvchi voqealarni eslashi, rasmlardan foydalanishi ham mumkin.

MUHOKAMA-INSHO

Bunday turdagi insholar uchun sinfda o'tkazilgan bahs, munozara material vazifasini o'taydi. Muhokama-inshoda o'quvchidan o'z fikrini asoslash va dalillash maqsadida mantiqqa jiddiy e'tibor berishi, mustaqil fikrlashi va muhokamada faol ishtirok etishi talab qilinadi. Masalan, «Vatanni asrab-avaylash deganda nimani tushunaman?», «Baxt nima?», «XXI asr insoniyatga nimalar olib keldi?» kabi mavzularda bahs uyushtirish mumkin.

TASVIRIY INSHO

Bunday insholarda narsa va hodisalar, shaxslarga xos belgilar, ularning boshqalardan farqlari ko'rsatiladi, taqqoslanadi. Ta'sirchanlikni hosil qilish uchun kishilar portreti va manzaralar tasviri badiiy ifodalanadi, o'xshatishlar, sifatlashlar ishlatiladi. Shuningdek, unda oddiy tasvir elementlaridan ham unumli foydalaniladi.

Shaxslar va manzaralar ko'z oldiga keltirilib, ularning timsollari gavdalantiriladi. Tasviriy—insholar o'quvchilarning fikrini o'stiradi, ulardagi kuzatuvchanlik qobiliyatini rivojlantiradi va yozma nutqini kengaytiradi.

(B. Turdiyev)

244-mashq. Matnni o'qing. Siz ham «Mening Vatanim» mavzusida insho yozish haqida o'ylab ko'ring.

Adabiyot o'qituvchimiz Mahmud Ilhomov doskaga bir necha mavzuni yozib qo'ydilar. Oxirgisi erkin mavzudagi insho ekan: «Mening Vatanim». Menga shu mavzu yoqdi.

«Mening Vatanim» deb sarlavha qo'ydim. Ancha vaqtgacha inshoni nimadan boshlash kerakligini bilmay o'tirdim. Mahmud Ilhomovich qiynalib o'tirganimni sezdi, shekilli, partalar orasidan asta-asta yurib, mening yonimga kelib to'xtadilar. Daftaringa qaradilar. Hech narsa yozilmagan.

— Boshlab olish shunaqa qiyin bo‘ladi, — dedilar o‘qituvchimiz.— Vatan haqida o‘qiganlaringni bir eslab ko‘rgin. Kecha yod aytib bergan she‘ringdan boshlasang ham bo‘ladi.

E. Vohidovning «O‘zbekim» she‘rini yod aytib bergan edim.

She‘rning birinchi satrini sarlavhadan keyin epigraf qilib yozdim. Shundan keyin fikr quyilib kelaverdi... (N.Umarov)

245-mashq. Uch guruhga bo‘lining. Quyidagi mavzular bo‘yicha reja tuzing va insho yozishga tayyorlaning.

1. Hunar — zar, hunardan rizqing unar.
2. Ilm baxt keltiradi.
3. O‘zbekiston — kelajagi buyuk davlat.

246-mashq. Quyidagi qolip asosida «Men nechun sevaman O‘zbekistonni?», «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q» mavzulari bo‘yicha murakkab reja tuzing.

Reja:

Kirish. _____

Asosiy qism:

1. _____
2. _____
3. _____

Xulosa.

247-mashq. Matni o‘qing. «Ilm — insoniyat qudrati» mavzusi uchun epigraf tanlang.

Epigraf tanlangan mavzuga qarab har tomonlama mos keluvchi, unga ohangdosh tarzda jaranglovchi hikmatli so‘z, taniqli shaxslarning so‘zlari, maqol yoki matallardan iborat muqaddima so‘z sanaladi.

Epigraf ixtiyoriy bo‘lib, mavzuga g‘oyaviy jihatdan to‘la-to‘kis mos kelishi lozim. Unda aniqlik va qisqalik, lo‘ndalik bo‘ladi. Epigraf rejadan so‘ng asosiy matn tepasiga, o‘ng tarafga qo‘yiladi.

1. Insho deb nimaga aytiladi?
2. Insho turlari haqida so‘zlang.
3. Inshoga qanday reja tuziladi?

248-mashq. Matnни o‘qing, undan olgan taassurotlaringiz asosida «Ona qishlog‘im (shahrim)» mavzusida insho yozish uchun reja tuzing, materiallar to‘plang.

Ona qishloq! Sen naqadar kichik va ko‘rimsiz bo‘lmasin, biz uchun dunyoda eng katta va chiroyli maskansan doim! Sen biz uchun dunyoning o‘zisan! Vatan deb faxrlanganimizda, biz, avvalo, poyonsiz dalalaringni, olamdagi bor go‘zallikni o‘z bag‘rida yashirib turgan yam-yashil bog‘rog‘laringni, anhorlaringda sharaqlab oqqan suvlaringni, subhidamdan bo‘stonlaringda muhabbatdan roz aytib, navo bazmini boshlagan bulbullaringni o‘ylaymiz. Biz qishloq suvini ichib, qishloqning arpa, zog‘ora nonini yeb, aqlini tanigan odamlarga Vatan sendan, sening dalangdagi egatdan boshlanadi. Taqdir toshi bizni sendan naqadar yiroqlarga irg‘itib tashlamasin, biz qanchalik rohat-farog‘atda yashamaylik, o‘sha noningning ta‘mi og‘zimizda turaveradi, qalbimiz to‘riga azal-abad jo‘ bo‘lgan mehning bilan birlashib, bizni sen tomon undayveradi... Shu boisdan yutuqlarimizni sen bilan o‘rtoqlashish, dard-hasratimizni senga aytib, ko‘nglimizni bo‘shatish uchun doim bag‘ringga oshiqamiz... (*Turg‘un Po‘lat*)

249-mashq. Tohir Malikning «Alvido, bolalik...» qissasidan olingan parchani o‘qing. Uning mazmuni haqida suhbatlashing, so‘ng shu mavzuda insho yozishga tayyorgarlik ko‘ring.

Adabiyot o‘qituvchisi jurnalni stol ustiga qo‘ydi-da, dumaloq ko‘zoynagini burni uchiga qo‘ndirib, sinfga razm soldi.

— Demak, gap bunday: o‘ttizinchi yillar adabiyotini o‘rganishni kichiktiramiz. ...Topshiriq bo‘ldi, bugun siz bizga «Baxtli bolalik» degan mavzuda erkin insho yozib berasiz.

— Hamma yozadimi?

— Bu nima deganlari bo‘ldi, Zoirali bo‘tam, sizga alohida taklif lozimmi yo‘?

— Inshoni erkin deyapsiz-ku?

— Nomi shunaqa, bo‘tam. Qani, qog‘oz olib, ish boshlanglar, vaqt ketmasin.

— Samad aka, biz bolalikdan o‘tdik-ku, nimasini yozamiz?

— Hali o‘tib bo‘lganingiz yo‘q, Zoirali bo‘tam, endi o‘tyapsiz. Qilayotgan inshoingizga o‘zingiz to‘g‘ri baho bera olgan oningizdan boshlab bolaligingiz bilan vidolashasiz. Bolalik qaytmas bo‘lib ketadi. Bolalik sizning xotirangizga ko‘chadi. Vaqti kelib, bu xotira vijdon azobiga soladi, nimalarnidir qo‘msashga majbur qiladi. Xullas, sizni har ko‘yga soladi. U bilan vidolashishga oshiqmang. Bolalik — hayotning asl pallasi, undan ko‘proq bahramand bo‘lishga intiling...

66-dars. Nazorat ishi

O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

67-dars

QO‘SHMA GAPLAR BO‘YICHA O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

?

1. Qo‘shma gaplar deb nimaga aytiladi?
2. Qo‘shma gaplar necha turli bo‘ladi?
3. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap deb nimaga aytiladi?
4. Bog‘langan qo‘shma gap deb nimaga aytiladi?
5. Ergashgan qo‘shma gap deb nimaga aytiladi?

250-mashq. O‘qing. Gaplarni sodda va qo‘shma gaplarga ajratib yozing, ularni nima asosda ajratganingizni ayting.

Odamning boshqa jonzotlardan farqi nimada? Odamda xotira bor, arvoq xotiri qilib, o‘tganlarni eslab turadi. Odamda farosat bor, tez va to‘g‘ri fahmlab oladi. Odamda tasavvur bor, xayoliga nimaningdir yoki kimningdir suratini keltira oladi.

Odam harom bilan halolning farqiga bora oladi. Masalan, toza bilan pok tushunchalari o‘rtasida katta farq bor. Ko‘rinishdan toza ko‘ringan narsa pok bo‘lmasligi, aslida pok narsa top-toza ko‘rinmasligi mumkin. Buni anglay olish uchun odamda mantiq qudrati bor. Odam iffatni qadrlaydi, bu butun odamzodga xos fazilatdir.

(«*Vatan tuyg‘usi*»)

251-mashq. O‘qing. Qo‘shma gaplarni aniqlang. Ularni turlarga bo‘lib ko‘chiring.

Agar kunlar kelib, Abdulla Qahhor haqida xotira yozishimni bilganimda, uning hamma gaplarini oq qog‘ozga sadafday tizib olmasmidim?! U kishining har gapidan davra bir tebranishga kelardi, ancha vaqtgacha bu suhbatlar ta’siridan chiqolmay yurardik.

O‘tgan damlarni eslab turib, bir narsadan g‘oyat afsuslandim. Insonning irodasi eskirmas ekan-u, ammo xotira charchab qolarkan. Mana, oltmishga kirsam ham, hanuz el-yurt yumushidaman, ammo ne-ne nodir insonlarning g‘aroyib suhbatlari xayolimdan birmuncha ko‘tarilibdi.

(*T. Karimova*)

✓ 252-mashq. Bog‘langan, ergashgan, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarga bittadan misol keltiring. Ularning bir-biridan farqini ayting.

253-mashq. Matnni ko‘chiring, qo‘shma gaplarni izohlang.

...Qiblagohim o‘rmon kesib yurib, qish chillasida o‘rmon ichida yolg‘iz o‘zi qolib ketibdi. Qor degani odamning tizzasidan kelar, sovuq esa yuz-qo‘lni chaqib olar ekan. Qorni och, yegani hech vaqo yo‘q ekan. Bechora o‘rmon chetini izlab o‘zini har yoqqa uribdi va holdan toyib yiqilib qolibdi. Shu payt ko‘ksiga beozor botib turgan narsa — tuproqli tumori yodiga tushibdi. Uvushib qolgan qo‘lini bir amallab qo‘yniga tiqib, tumorini olibdi. Tana taftidan issiq holga kelgan tuproqdan bir chimdim olib, og‘ziga tashlabdi. Tuproqni qancha chaynasa ham, u hech g‘ichirlamabdi. Shunaqa mazali tuyulibdiki, go‘yo endigina tandirdan uzilgan nonning ta‘mi kelar ekan. Chaynagani sari tanasiga issiqlik yugurib, o‘zida quvvat sezibdi... Odamlar yashaydigan yerga yetib, omon qolibdi. Shunda ona tuproqning mo‘jizasiga qoyil qolibdi. (*Nabi Jaloliddin*)

254-mashq. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarni bog‘langan va ergashgan qo‘shma gaplarni aylantiring, o‘zaro farqini tushuntiring.

Sen — Navoiy, sen — Furqat, sen — ruhlar armonisan,
Sen buyuk munajjimning yulduzga narvonisan,
Boburning Andijonga yetmagan karvonisan,
Bosh qo‘yib sig‘inganim — Makkamsan o‘zing, elim,
Izlab-izlab topganim, yakkamsan o‘zing, elim.

Quyoshingni topolding, endi tole inmagay,
Umidlar piyolasi toshga tegib sinmagay,
Hayhot, tulporlaringni yosumanlar minmagay,
Ey munis onajonim, ey qayta tirilganim,
Ko‘ksida toshlar erib, o‘z qadrini bilganim.

Men qadoq qo‘llaringga yuragimni tutarman,
Har bir qarich yeringni ko‘zlarimga surtarman,
Erkingni bir umrga dildan kuylab o‘tarman,
Muqaddas sajdagohim, dunyoyim, borim, elim,
Shavkatim-shonim o‘zing, nomus-u orim, elim!

(*Shuhrat Orif*)

255-mashq. *Uyga vazifa.* Matnni o'qing, unda nechta gap borligini va ularning nechitasi qo'shma gap ekanligini aniqlang. Qo'shma gaplarni turlarga ajrating.

Vatan... Bu qanday sehrli so'zki, uni deb xalqlar qo'liga qurol oladi? Uning qanday jozibasiz borki, egalari begonalarga bergisi kelmaydi? Uning qanaqa quvvatisiz borki, himoyasiga xalqlar jonlarini tikadilar, uning ozodligi yo'lida hayotlarini qurbon qiladilar?

Aslida, Vatan — eng oliy tushuncha, xalqlarning tayanchi, o'tmishi, buguni va ertasidir. Shuni aslo unutmaslik kerakki, Vatanga bo'lgan muhabbat samimiy, dildan bo'lmog'i lozim. O'z Vatanini sevmolik har bir shaxsning muqaddas burchidir, ammo haqiqiy vatanparvar uni sevish bilan kifoyalaniq qolmaydi, balki Vatan ravnaqi, obodligi va obro'yi uchun tinmay kurashadi.

Zero, hadisi sharifda aytilmishki: «Vatanni sevmok — iymondandir».

KO'CHIRMA VA O'ZLASHTIRMA GAPLAR, NUTQ USHLUBLARI BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

68-dars

1. Ko'chirma gapli qo'shma gap deb qanday gapga aytiladi?
2. Ko'chirma gapli qo'shma gap qanday qismlardan tashkil topadi?
3. Ko'chirma gapli qo'shma gaplar qanday tinish belgilari bilan yoziladi?
4. O'zlashtirma gap deb qanday gaplarga aytiladi?
5. Ko'chirma gaplar qanday qilib o'zlashtirma gapga aylantiriladi?
6. Qanday nutq ushulblarini bilasiz?

256-mashq. O'qing. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarni topib ko'chiring. Muallif gapi va ko'chirma gapni aniqlang. Ko'chirma gap qanday tinish belgisi bilan yozilganini ayting.

«Navbatdagi safarga hozirlik ko'ryapmiz, — dedi Zokirjon aka. — Bu galgi yo'nalishimiz Hindiston. Sizning taklifingizni bilmoqchiman».

«Juda yaxshi, qalbi va ijodi Bobur ruhiga yaqin ijodkorlar ko'p», — dedim men. Zokirjon aka gapimni bo'ldi. «To'xtang endi, — dedi u. — Siz mendan ham fidoyi chiqib qoldingiz. Birinchi safarimizda bir-ikki gaplashdigu, lekin, mening nazarimda, o'zingiz uncha qiziqmadingiz. Ikkinchidan, bizda ham tajriba yo'q, kimni olib, kimni qo'yishni bilmay, rosa qiynalغانman, shuning uchun bu gal o'zingiz birga bo'lsangiz. Boshqa o'rtoqlar ham sizni tavsiya qilishyapti».

Ekspeditsiya rahbari Zokirjon Mashrabov uchinchi safarga uzoq, puxta hozirlik ko'rdi.

(*Qamchibek Kenja*)

257-mashq. Berilgan ko'chirma gapli qo'shma gaplarni o'zlashtirma gapga aylantirib, yozing. Ko'chirma gapli qo'shma gap shaklida qanday o'zgarishlar qilganingizni ayting.

1. «Dunyodagi eng ulug' martaba, eng ulug' sharaf Vatan ozodligi uchun xizmat qilish»,— deydi A. Oripov.

2. «Har bir millatning saodati, davlatlarning tinchi va rohati, — deb yozadi Abdulla Avloniy, — yoshlarning yaxshi tarbiyasiga bog'liqdir».

3. Oybek shunday deydi: «Xalqning chin o'g'illari uchun xalqqa samimiy xizmatdan ko'ra yuksakroq, muqaddasroq narsa yo'q».

4. «Boshimizni bilim kuchi uyg'otsa, bo'lg'usidir bizning uchun chin bayram»,— deb yozadi shoir Bobur.

258-mashq. Ko'chirma gaplarni toping, ularni o'zlashtirma gaplarga aylantiring va ular o'rtasidagi farqlarni tushuntiring.

1. «Esli odam so'z boshlamas «men» bilan...», — degan edi turkman shoiri Maxtumquli. 2. Kamoliddin Binoiy shunday demish: «Kishi yaxshiligi ishidan ma'lum, yaxshi yil bahor-u qishidan ma'lum». 3. O'zbek xalq maqollaridan birida: «Odam qo'li — gul, cho'lni bo'ston qiladi»,— deyilgan. 4. «Tandan ham aql ortiq, biz ana shu aqlga tanni bo'ysundirishimiz kerak»,— deb yozgan edi qozoq shoiri Abay. 5. «Aql,— deb yozadi Jaloliddin Rumiy,— aqldan quvvat oladi».

259-mashq. Matnni ko'chiring, uning qaysi uslubda ekanligini toping.

To'raqul birinchi marta toqqa chiqayotgani yo'q... Hozir qishloqda yoz, bu yerga esa bahor endigina qadam qo'ygandek edi: qiyaliklarni qoplagan qoqigullar yulduz parchalariday yaltiraydi, qorli cho'qqilar orasidan yugurib pastga tushib kelayotgan jilg'alarining bo'yida chuchmomalar yaproq yozmoqda. Quyoshning oltinrang titroq nurlari ko'zni qamashtirgudek yarqiraydi. Archazorlardan qushlarning sayroqi ovozi eshitaladi, atrof-tevarakda esa goh quyosh nurida tovlanib, goh soya-salqinda ko'zdan g'oyib bo'lib, katta-katta qanotlari sariq kapalaklar uchib yuribdi.

— Chiroyli-ya?! — dedi To'raqul.

(*A. Ko'chimov*)

260-mashq. Matnni o'qing va uning qaysi uslubga xosligini aniqlang.

Aravakash uning so'zini ilib oldi:

— Shirin-shirin gap o'rniga shirin-shirin ashuladan bo'lsin, opa. Ta'rifingizni eshitib, jigarlarimiz laxta-laxta qon bo'lib ketgan.

Salti tegishdi:

— Voy, tovba-yey! Laxta-laxta qon bo'lganmi? Jabr bo'lgan ekan...

Aravakash ham bo'sh kelmadi:

— Qon bo'lgan yuraklarni bir nafasda yozish sizlarning qo'lingizda, opalar! Biz ham dunyoga kelib bir yayraylik-da!

Yana indamasdan o'tirgan Zebiga endi bu safar Salti yalindi:

— O'rtoqjon, bir narsa desangiz-chi. Hamma baravar tashna ekan...

Zebi o'rtog'ini astoydil koyib berdi:

— Sizdan kelgan gap shumi, hali? Otamning aytganlarini o'z qulog'ingiz bilan eshitdingiz-ku! Eshitib-netib qolsa, nima bo'ladi?

(Cho'lpon)

261-mashq.

Ko'chirma gapli qo'shma gaplarni aniqlang, ularni o'zlashtirma gapga aylantiring. Ko'chirma gapli qo'shma gapni qanday qilib o'zlashtirma gapga aylantirganingizni izohlang.

Rivoyat qilishlaricha, qadim zamonda bir zargar bo'lgan ekan. Kunlardan bir kuni shoh uni saroyga chaqirib, oltindan taxt yasab berishni topshiribdi.

— Ishni qirq kunda bitirasan. Shartim shuki, saroydan bir qadam ham jilmaysan, senga hamma narsani muhayyo qilishadi, — debdi shoh.

Zargar ishga kirishibdi: belgilangan muddatga uch kun vaqt qolibdiki, ishning natijasi hech ko'rinmasmish. Podshoh darg'azab bo'libdi.

— Men taxtni uch kunda bitirib beraman, lekin bitta talabim bor. Ishni ayimga olib borib qilaman. Agar oltinni o'g'irlyaydi deb qo'rqsang, ayt, kuzatib turishsin, — debdi zargar.

Zargarining talabini qondirishibdi. U uch kun ichida, chindan ham, taxtni bitiribdi. Podshoh hayron qolibdi.

— Shuncha muddatda qilolmagan ishingni qandoq qilib uch kunda bitirding? — deb so'rabdi.

— Saroyda men uchun hamma narsa yetarli edi-yu, lekin ilhom manbayi bo'lgan o'z muhitim yetmay turgan edi, shuning uchun ham ishni bitira olmayotgandim, — deb javob beribdi zargar.

(O'. Hoshimov)

262-mashq. *Uyga vazifa.* Rasm asosida «Xayr, maktabim!» mavzusida matn tuzing.

O'TILGANLAR BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. *Qo'ng'iroq chalindi va dars boshlandi* gapi qo'shma gaplarning qaysi turiga kiradi?
 - A. Ergashgan qo'shma gap
 - B. Bog'lovchisiz qo'shma gap
 - D. Bog'langan qo'shma gap
 - E. Ko'chirma gapli qo'shma gap
2. *Dalalardan qo'y-qo'zilarining ma'rashlari eshitilardi (S. Anorboyev)* gapi tuzilishiga ko'ra qanday gap turiga mansub?
 - A. Qo'shma gap
 - B. Sodda gap
 - D. Ko'chirma gapli qo'shma gap
 - E. Bog'lovchisiz qo'shma gap
3. Quyida berilgan gapning tuzilish turini aniqlang: *Tuproqni ardoqlasang, undan gavhar unadi.*
 - A. Bog'langan qo'shma gap
 - B. Sodda gap
 - D. Ergash gapli qo'shma gap
 - E. Bog'lovchisiz qo'shma gap
4. *Shuni bilingki, yaxshi ishlov berilmagan yerdan yaxshi hosil unmaydi* gapi tarkibidagi ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositani aniqlang.
 - A. Teng bog'lovchi
 - B. Ko'makchi
 - D. Yuklama
 - E. Shart mayli qo'shimchasi
5. Qismlari teng bog'lovchilar yordamida bog'langan qo'shma gaplar qanday qo'shma gap sanaladi?
 - A. Ergashgan qo'shma gap
 - B. Bog'langan qo'shma gap
 - D. Bog'lovchisiz qo'shma gap
 - E. A va B javoblar

6. Qismlari ergashtiruvchi bog'lovchilar yordamida bog'langan qo'shma gaplar qanday qo'shma gap hisoblanadi?

- A. Bog'langan qo'shma gap
- B. Bog'lovchisiz qo'shma gap
- D. Ergashgan qo'shma gap
- E. A va B javoblar

7. Qismlari ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar qo'shma gaplarning qaysi turiga kiradi?

- A. Bog'langan qo'shma gaplarga
- B. Ergashgan qo'shma gaplarga
- D. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarga
- E. A va B javoblar

8. *Dunyoda yagona tilagim shuki: Yaxshi nomingizga g'ubor tushmasin (Mirtemir)* gapining qismlari qanday bog'lovchi vosita bilan bog'langan?

- A. Teng bog'lovchi yordamida
- B. Ergashtiruvchi bog'lovchi yordamida
- D. Yuklama yordamida
- E. Shart mayli qo'shimchasi yordamida

9. Muallif gapi va ko'chirma gapdan tashkil topgan qo'shma gaplar qo'shma gaplarning qaysi turiga kiradi?

- A. Bog'langan qo'shma gaplarga
- B. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarga
- D. Ergashgan qo'shma gaplarga
- E. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarga

10. *Olim bo'lsang, olam seniki* gapining qismlari qanday bog'lovchi vosita bilan bog'langan?

- A. Teng bog'lovchi yordamida
- B. Ergashtiruvchi bog'lovchi yordamida
- D. Yuklama yordamida
- E. Shart mayli qo'shimchasi yordamida

11. Qismlari nisbiy so'zlar yordamida bog'langan qo'shma gaplarda ko'rsatish olmoshi qaysi gap tarkibida bo'ladi?

- A. Bosh gap tarkibida
- B. Ergash gap tarkibida
- D. Muallif gapi tarkibida
- E. B va D javoblar

12. Ko'chirma gap o'zlashtirib berilgan gap qanday gap sanaladi?

- A. Ko'chirma gap
- B. Muallif gapi
- D. O'zlashtirma gap
- E. A va B javoblar

13. *Shuning uchun, shu sababli* vositalari ergashgan qo'shma gaplarning qaysi gapi tarkibida keladi?

- A. Ergash gap tarkibida
- B. Bosh gap tarkibida
- D. Muallif gapi tarkibida
- E. B va D javoblar

14. *Chunki, negaki, toki* vositalari ergashgan qo'shma gapning qaysi gapi tarkibida keladi?

- A. Ergash gap tarkibida
- B. Bosh gap tarkibida
- D. Muallif gapi tarkibida
- E. B va D javoblar

15. Bosh gapga *agar* bog'lovchisi yordamida bog'langan ergash gap bosh gapning qanday ma'nosini ifodalaydi?

- A. Payt ma'nosini
- B. Shart ma'nosini
- D. O'rin ma'nosini
- E. Sabab ma'nosini

16. Bosh gapga *deb* so'zi vositasi yordamida bog'langan ergash gap bosh gapning qanday ma'nosini ifodalaydi?

- A. Payt ma'nosini
- B. Shart ma'nosini
- D. Maqsad ma'nosini
- E. Sabab ma'nosini

17. *Ariza, dalolatnoma, taklifnoma, qaror* singari ish yuritish qog'ozlari qaysi nutq uslubiga mansub?

- A. Ilmiy uslubga
- B. Badiiy uslubga
- D. Rasmiy uslubga
- E. Publitsistik uslubga

18. Ommaviy axborot vositalari uslubi qanday uslub hisoblanadi?

- A. Ilmiy uslub
- B. Badiiy uslub
- D. Rasmiy uslub
- E. Publitsistik uslub

19. Voqelikni badiiy tasvir vositalari orqali ifoda qiluvchi uslub qanday uslub hisoblanadi?

- A. Ilmiy uslub
- B. Badiiy uslub
- D. Rasmiy uslub
- E. Publitsistik uslub

20. Atamalarga tayanib, fikrni aniq va ixcham shaklda bayon qiluvchi uslub qanday uslub hisoblanadi?

- A. Ilmiy uslub
- B. Badiiy uslub
- D. Rasmiy uslub
- E. Publitsistik uslub

21. *Iste'dod haqiqiy bo'lsa, baribir, bir kun o'zini namoyon qiladi (Sh. Xolmirzayev)* gapining qismlari qanday bog'lovchi vosita bilan bog'langan?

- A. Ko'makchi yordamida
- B. Ergashtiruvchi bog'lovchi yordamida
- D. Shart mayli bog'lovchisi yordamida
- E. Yuklama yordamida

22. *Adabiyotni qismat deb bilasiz, faqat ijod dardi bilan yashab, zahmat chekmas (Sh. Otaboyev)* gapi qo'shma gapning qaysi turiga kiradi?

- A. Bog'langan qo'shma gap
- B. Bog'lovchisiz qo'shma gap
- D. Ergashgan qo'shma gap
- E. Ko'chirma gapli qo'shma gap

23. *Kunlar ilib qolgan, ammo yerdan hali qishning zahri ketmagan (O'. Hoshimov)* gapi bog'langan qo'shma gaplarning qaysi turiga kiradi?

- A. Biriktiruv bog'lovchili
- B. Zidlov bog'lovchili
- D. Ayiruv bog'lovchili
- E. Inkori bog'lovchili

24. *Uning yana bir yaxshi odati shuki, o'zining mavqeyi bilan g'ururlanmaydi (O'. Umarbekov) gapidagi ergash gap turini aniqlang.*

- A. Ega ergash gap
- B. Kesim ergash gap
- D. To'ldiruvchi ergash gap
- E. Aniqlovchi ergash gap

25. *O'zingiz yaxshi bilasizki, bizning zamonda baxt qadr-u qimmat mol-dunyo bilan o'lchanmaydi (E. Vohidov) gapida bosh gap tarkibidan ergash gapning turini tayin etadigan qanday bo'lak tushib qolgan?*

- A. Aniqlovchi
- B. To'ldiruvchi
- D. Hol
- E. Ega

26. *Kimki bilimga tayansa, u hamisha kamol topadi gapidagi ergash gapning turini aniqlang.*

- A. Kesim ergash gap
- B. Ega ergash gap
- D. To'ldiruvchi ergash gap
- E. Aniqlovchi ergash gap

27. *Shunday odamlar borki, ular ezgu ishlar yo'lidagi mashaqqatlarni huzur deb biladilar gapidagi ergash gapning turini aniqlang.*

- A. To'ldiruvchi ergash gap
- B. Kesim ergash gap
- D. Ega ergash gap
- E. Aniqlovchi ergash gap

28. *Sizga shuni bildirib qo'yayki, Iskandar faqat men bilan boradi (Oybek) gapidagi ergash gapning turini aniqlang.*

- A. To'ldiruvchi ergash gap
- B. Kesim ergash gap
- D. Ega ergash gap
- E. Hol ergash gap

29. Qayerda tartib va intizom bo'lsa, o'sha yerda muvaffaqiyat bo'ladi gapidagi er gapning turini aniqlang.

- A. Ega ergash gap
- B. Hol ergash gap
- D. To'ldiruvchi ergash gap
- E. Kesim ergash gap

30. Sizning «Ona tili» darsligingiz qaysi uslubda yozilgan?

- A. Badiiy uslubda
- B. Publitsistik uslubda
- D. Ilmiy uslubda
- E. Rasmiy uslubda

31. Qonunlar qaysi uslubda yoziladi?

- A. Badiiy uslubda
- B. Ilmiy uslubda
- D. Rasmiy uslubda
- E. Publitsistik uslubda

ASOSIY ATAMALAR LUG'ATI

Badiiy uslub — ma'lum bir voqelikni badiiy tasvir vositalari orqali obrazli ifodalovchi va shu yo'l bilan tinglovchiga estetik ta'sir etuvchi nutq uslubi.

Bog'langan qo'shma gap — qismlari teng bog'lovchilar, *bo'lsa, esa* so'zlari, *-u (-yu), -da* yuklamalari yordamida bog'langan gap.

Bog'lovchisiz qo'shma gap — tarkibidagi sodda gaplar mazmunan biri-biri bilan bog'liq bo'lib, maxsus bog'lovchi vositalarsiz, faqat ohang yordamida bog'langan qo'shma gap.

Ergashgan qo'shma gap — qismlari ergashtiruvchi bog'lovchilar yoki shunday bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida bog'langan qo'shma gap.

Qo'shma gap — ikki yoki undan ortiq sodda gapning o'zaro grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topgan va ohang tugalligiga ega bo'lgan butunlik.

Ilmiy uslub — daliliy ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalarga asoslanuvchi, har bir fan sohasining o'ziga xos atamalariga tayanuvchi, fikrni aniq va mantiqiy izchil shaklda bayon qiluvchi uslub.

Ko'chirma gap — bironing aynan keltirilgan yoki o'zganing hech o'zgarishsiz nutqqa olib kirilgan gapi.

Muallif gapi — so'zlovchining gapi.

Nisbiy so'zlar — ergash gap tarkibida qo'llaniluvchi *kim, nima, qancha, qanchalik, qanday, qayer* kabi so'roq olmoshlari va bosh gap tarkibida unga javob bo'lib keluvchi *shu, o'sha, shuncha, shunchalik, shunday* kabi olmoshlar, bir-biriga nisbatan qo'llaniluvchi, biri ikkinchisini taqozo etuvchi so'zlar.

Rasmiy uslub — adabiy tilning rasmiy yozma shakliga xos bo'lib, muayyan nutqiy qolip, qat'iy odat tusiga kirib qolgan shakllarga ega bo'lgan nutq uslubi.

Publitsistik uslub — ommaviy axborot vositalari uslubi.

Sodda gap — bitta kesimlik belgisiga, mazmuniy va ohang tugalligiga boʻlgan gap.

Soʻzlashuv uslubi — oilada, koʻcha-koʻyda, norasmiy vaziyatda kishilarning fikr almashishi jarayonida qoʻllanadigan nutq uslubi.

Uslubiy betaraf soʻzlar — qoʻllanishi ayrim nutq uslubi bilan cheklanmaydigan soʻzlar.

Uslubiy xoslangan soʻzlar — ayrim nutq uslubi doirasidagina qoʻllanadigan soʻzlar.

Oʻzlashtirma gap — mazmuni saqlanib, shakli oʻzgartirilgan oʻzga gapi.

TUSHUNILISHI QIYIN SO‘ZLAR LUG‘ATI

Donish — bilim, ma'lumot

Dubulg'a — qadimda tig' yoki o'qdan saqlanish uchun temir yoki po'latdan ishlangan bosh kiyimi

Durroj — kaklikka o'xshash qush

Ganj — xazina, boylik

Jig'a — bosh kiyimga taqiladigan ukpar va qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan ziynat buyumi

Kamarbasta — xizmatga tayyor, bel bog'lagan

Kulliyot — biror narsaning yig'indisi, to'plam

Nor — 1) erkak tuya; 2) badandagi qizg'ish dog'

Ranj — 1) ozor, alam; 2) mehnat

Saltanat — biron-bir hukmdor qo'l ostidagi mamlakat

Sardoba — usti gumbaz shaklidagi g'isht qurilma bilan bekitilgan sun'iy

10VUZ

Sarbon — 1) karvonboshi, karvon; 2) yo'lboshchi, rahnamo

Xilqat — yaratilgan, bunyodga kelgan narsa yoki kimsa

Zavja — rafiqa, qayliq

Chilvir — ingichka pishiq arqon, arg'amchi

M U N D A R I J A

KIRISH

1-dars. Dunyo tillari va o'zbek tili

TAKRORLASH

2-dars. So'z birikmasi bo'yicha o'tilganlarni takrorlash.....

3-dars. Gap bo'laklari bo'yicha o'tilganlarni takrorlash

4-dars. Uyushiq va ajratilgan bo'laklar bo'yicha o'tilganlarni
takrorlash

5-dars. Undalmali va kirish so'zli gaplar bo'yicha o'tilganlarni
takrorlash

QO'SHMA GAPLAR

6-dars. Sodda va qo'shma gaplar

7-dars. Qo'shma gap qismlari va ularni bog'lovchi vositalar

8-9-darslar. Nazorat ishi

10-darslar. Qo'shma gaplar tasnifi

BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

11-dars. Bog'langan qo'shma gap haqida ma'lumot

12-dars. Biriktiruv bog'lovchisi yordamida bog'langan
qo'shma gaplar

13-dars. Zidlov bog'lovchilari yordamida bog'langan
qo'shma gaplar

14-dars. Ayiruv bog'lovchilari yordamida bog'langan
qo'shma gaplar

15-dars. Inkor bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma gaplar

16-dars. *Bo'lsa, esa* so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gaplar

17-dars. Mustahkamlash

18-dars. Nazorat ishi

ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

19-dars. Ergashgan qo'shma gap haqida ma'lumot	35
20-dars. Bosh va ergash gap	36
21-dars. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar	38
22-23-darslar. Ergashtiruvchi bog'lovchili ergashgan qo'shma gaplar	40
24-dars. Ko'makhchili qurilmalar yordamida ergashgan qo'shma gaplar	43
25-dars. Mustahkamlash	45
26-27-darslar. Nazorat ishi	46
28-dars. <i>Deb</i> so'zi yordamida ergashgan qo'shma gaplar	46
29-dars. Shart mayli vositasida ergashgan qo'shma gaplar	48
30-dars. Ko'rsatish olmoshili ergashgan qo'shma gaplar	49
31-dars. Nisbiy so'zli ergashgan qo'shma gaplar	51
32-dars. Nazorat ishi	53
33-dars. Ergashgan qo'shma gaplarning sodda gap bilan ma'nodoshligi	53
34-dars. Kesim ergash gapli qo'shma gaplar	55
35-dars. Ega ergash gapli qo'shma gaplar	56
36-dars. Hol ergash gapli qo'shma gaplar	58
37-dars. To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar	60
38-dars. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar	62
39-dars. Mustahkamlash	64
40-41-darslar. Nazorat ishi	65

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

42-dars. Bog'lovchisiz qo'shma gap haqida ma'lumot	66
43-44-darslar. Qo'shma gap turlarining ma'nodoshligi	68
45-dars. Mustahkamlash	72
46-47-darslar. Nazorat ishi	74

KO'CHIRMA GAPLI QO'SHMA GAPLAR

48-dars. Ko'chirma gapli qo'shma gap haqida ma'lumot	75
49-dars. Ko'chirma gapli qo'shma gapning tuzilishi	76
50-51-darslar. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining qo'llanishi	78
52-dars. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar	82
53-dars. Ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gapga aylantirish	84
54-dars. Mustahkamlash	87
55-56-darslar. Nazorat ishi	87

NUTQ USLUBLARI

57-dars. Nutq uslublari haqida ma'lumot	8
58-dars. So'zlashuv uslubi	9
59-dars. Publitsistik uslub	9
60-dars. Badiiy uslub	9
61-dars. Ilmiy uslub	9
62-dars. Rasmiy uslub	9
63-dars. Mustahkamlash	10
64-65-darslar. Insho nazariyasi haqida ma'lumot	10
66-dars. Nazorat ishi	10

O'TILGANLARNI TAKRORLASH

67-dars. Qo'shma gaplar bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	10
68-dars. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar, nutq uslublari bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	11
O'tilganlar bo'yicha test savollari	11
Asosiy atamalar lug'ati	12
Tushunilishi qiyin so'zlar lug'ati	12